

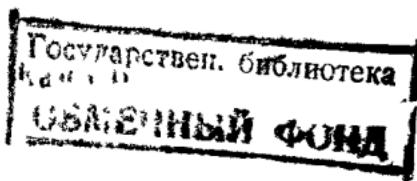
83.3

113

БАЙДЫ
ОКЫ,
ТАҢЫРКА ...

АБАЙДЫ
ОКЫ, <sup>83,3 ка.
113</sup>
ТАҢЫРКА ...

Алматы «Ана тұл» 1993

ББК 83,3 Қаз.
А 13

Редакторы Сырым Бақтыгерев

А 13 Абайды оқы, таңырқа... (Құрастырган, алғы сөзі мен түсініктемелерін жазған—М. Мырзахметов, филология ғылымының докторы). Алматы: Ана тілі, 1993. 160 бет.

ISBN 5-630-00117-5

Кітап негізінен абайтануға елеулі үлес коскан, бірақ шығармалары актаңдаққа айналған Ә Бекейхановтың, А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың, F. Сағдидың және басқаларының Абай мұрасы жайында Казан төңкерісіне дейінгі жазылғар туындыларынан құрастырылды. Жинақ абайтану тарихының үзіліс тапқан тұсынан толық мағлұмат береді.

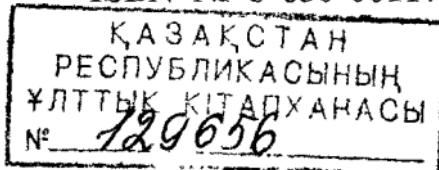
Еңбек ұлы ақын мұрасының зерттелу тарихымен қызығушы студент жастар мен қалың оқырман науқыншылардың арналады.

A **470000000-047**
415(05)-93 -011-92

ББК 83,3 Қаз.

ISBN № 5-630-00117-5

© құрастыруышы
М.Мырзахметов 1993

Абайтанудағы ақтаңдақ

Бекейханов Э.
АБАЙ (ИБРАИМ) ҚҰНАНБАЕВ

Дж. Кениан.
АБАЙДЫҢ ОРЫС ДОСТАРЫ

ИБРАИМ ИБН
ҚҰНАНБАЕВ
31

Зейнелғабиден ибн Әміре
ӘДЕБІЕТ ҚАЗАҚІЯ ЯКИ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТІЛ
ӨНЕРІ

Ысқақұлы К.
АБАЙ (ИБРАИМ) ҚҰНАНБАЙҰҒЛЫНЫҢ ӨМІРІ

Алексей Белослюдов
БЕЛОСЛЮДОВТЫҢ ҚОЛЖАЗБАСЫНАН

Байтұрсынов А.
ҚАЗАҚТЫҢ БАС АҚЫНЫ
54

Рамазанов Н.
АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ (1845—1904)
65

Дулатов М.
АБАЙ

69

М. М
СЕМЕЙДЕГІ ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ПОДОТДЕЛ
ПАЙДАСЫНА ЖАСАЛҒАН КЕШ

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ КЕШІ

77

**ТӨРЕҚҰЛОВ Н.
ӘДЕБИЕТІМІЗГЕ КӨЗ САЛУ**

82

**Шонанов Т.
АБАЙ КІТАБЫН БАСТАРЫУ КЕРЕК
88**

**Кулеев Б.
АБАЙ КІТАБЫ БАСЫЛАТЫН БОЛДЫ
91**

**Аймауытов Ж., Әуезов М.
АБАЙДЫҢ ӨНЕРІ һәм ҚЫЗМЕТІ
94**

**Әуезов М.
АБАЙ—ӘДЕБИЕТТІң БАСШЫСЫ
103**

**Жансүгіров І.
АБАЙ КІТАБЫ
108**

**Сағді F.
АБАЙ
115**

**Д.А.
АБАЙДЫҢ ЖИҮРМА ЖЫЛЫ
146**

**Жұмабаев М.
АЛТЫН ХАҚИМ АБАЙҒА
151**

Тұсініктемелер

АБАЙДЫҢ ГУФАНЫНА
150 ЖЫЛ ТОЛУЫНА

Өлсө өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтіп келіп, ойнап-күлмес.
Мені мен «менікінің» айырылғанын
«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес.

Көп адам дуниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сыя ма, ойландаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?!

Абай

АБАЙТАНУДАҒЫ АҚТАҢДАҚ

«Ер Тарғын», «Кобландыны» оқып байқа,
Абайды оқы, таңырқа, басынды шайқа...

С. Торайғыров.

Қайсы әдебиетті алсақ та оның ішінде бұрықанып жатқан елеулі кезеңді өзгерістер, негізінен, қогамның саяси-әлеуметтік болмысмен тікелей астасып жатқан рухани құбылыстар екеніне көзіміз жетіп келеді. Осы тұргыдан қарғанда, қазақ әдебиеті тарихында айтарлықтай орын алғып, оның даму үстінде келе жатқан өзекті саласы — абайтанудың пайды болу, қалыптасу, даму жолына назар аударсақ та осы аталып өткен ерекшелікті көреміз.

1904 жылы ұлы ақын қайтыс болды. Ал 1905 жылы бүкіл патшалы Россияны дүр сілкіндірген орыс буржуазиялық-демократиялық революциясы бүкіл империя халықтарының алдыңғы қатарлы әлеуметтік топтарын үйқыдан оятып, қайнаган саяси өмір қазанына түсіріп жіберді. Қазақ зиялыштарының жаппай оянуы да осы 1905 жылғы буржуазиялық-демократиялық тұңғыш орыс революциясының саяси-әлеуметтік екпіні еді.

Қазақ тіліндегі ұлт баспа сөздерін үйымдастыру әрекеті мен халықтың рухани мәдени

мұрасына шұғыл назар аударылып, агаартушылық сарынның кең өріс алуымен бірге алдыңғы қатарлы қазақ ақын, жазушылар тобы да дәл осы тұста ұлттық ояну дәуірін бастан кешіп жатты. Яғни Абайдай ұлы дана ақынның тарихи орны мен әдеби мұрасының бағасын танып білудің тырнақ алды бастамасы да осы революция кезеңінде жаңданып, өмірге аяқ басуы жайдан жай бола салған кездейсоқ құбылыс емес еді. Осы кезеңнен басталып, ары қарай жалгаса түскен, ұлы ақын жайында жазылған көптеген әдеби сын, мақала, дерек, мәглұматтардың бағыт бағдары мен мазмұн магынасы да сол тұстың өмір талабымен деңгейлес келіп жатты. Мұны абайтанудың бірегей білгірі Мұхтар Әуезовтің: «... революциядан бұрын Абай жөніндегі ешнәрсе жазылмады, айтылмады деуге болмайды... Абайды танудың басы, алғашқы адымдары революциядан бұрын басталған... Абайдың өмірі мен ортасын, еңбектерінің әр алуан сипаттарын, өз шамасынша, көншілікке мәлімдеп отырган үлкенді кішілі танытқыш сөздерді, деректерді еске алуымыз керек» (М. О. Әуезов. Абай Құнанбаев. «Ғылым» баспасы, Алматы, 1967, 24-бет), — деген атапы сөзіне жүгінуден бастасақ та, абайтанудагы ақтаңдақтарды зерттеуші атаулыға меңзей сөйлеуінде астарлы сырлар жатқаны көміл.

Міне, М. Әуезовтің осы пікірінде айтылған ұлы ақын мұрасын танытқан үлкенді кішілі айтыллып өткен ой пікірлер мен дерек

мағлұматтарды әдеби-ғылыми зерттеу еңбектерімізде көре тұра көрмедік, біле тұра айтпадық. Яғни бұлардың бәрі де жаңа буын жас үрпақтың назарынан саналы түрде жасырылды. Тануына ерік бермедік. Яғни шындықтың шымылдығы айқара ашылмай, бүркеге улі қалпында қозгаусыз жата берді. Байқап қарасақ 1905 жылғы Әлихан Бекейхановтан бастап, 1924 жылғы «Ақжолдагы» Абай мұрасы туралы жазылған редакциялық мақалага дейінгі екі аралықтагы жиырма жылдық мерзімдегі ұлы классик жайлы танымның абайтану саласында зерттелмей, пікір сара拜на түспей, қатқан сеңдей сіресіп, қозгаусыз жатқан қалпын көреміз. Баспасөз бетінде төңкеріске дейін ұлы ақын мұрасы жайында қаншалықты аз жазылды десек те, абайтану саласында өзекті де ойлы пікірлер мен Абай мұрасын танып білуде жүйеге түсे бастаган алғашқы танымдар да өз дәрежесіне, уақыт талабына қарай қалыптасу үстінде еken. Бірақ жиырмасынышы жылдар басындағы осы еңбектер, тіпті Абай туралы жасалған әрқиұлы библиографиялық көрсеткіштерге де ілінбей, іліне қалғанда да «қырагы» цензорлар тара-пынан саналы түрде сыйылып жатты.

Абайды танып білудің осы жиырма жылдық кезеңдегі тарихының соңына қарай, яғни 1923 жылдан бастап-ақ ұлы ақын шығармаларын рухани ата мұрамыз ретінде қабылдан мемлекеттік, ғылыми негізде танып білу жолында әртүрлі танымдагы пікір таласы да шаң бере бастапты. Бұл, әсіресе Ұлы қазан революци-ясынан кейін В.И. Лениннің қолдан,

қуаттауымен басталған әдебиет классиктерін еңбекші қауымга арзан багамен, көп тиражben басып таратуга байланысты Абай кітаптары да жарық көрген тұста белең ала тусти. 1922 жылы Абайдың өлең жинақтары Қазан мен Ташкент қалаларында қатар басылған тұста осы кітаптар жайында жазылған сын, рецензия, мақалаларда белгі беріп жатты.

Абайтанудың ақтаңдагы ретіндегі ертеде жазылған әдеби сын, азанама, өмірбаян, мақала, рецензиялар, әдеби кештер жайлы дөрек маглұматтар бүгінге дейін қалың оқырман назарынан тыс қалып келеді. Жариялықтың арқасында енді гана мамыражай заман туып, оларды өз алдына жеке топтастырып жинақ етіп шыгару мүмкіндігі туып отыр.

Міне, қадірменді оқырман қауым, сіздерге ұсынылып отырған «Абайды оқы, таңырқа» деп аталағын арнайы жинақтың жеке кітап болып шыгуы оқырман атаулының ой санасын байыта түсер тосын жаңалықтармен беттестірмек.

Мекемтас Мырзахметов,
филология ғылыминың докторы

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ* АБАЙ (ИБРАИМ) ҚҰНАНБАЕВ

1904 жылы 23 маусымда Семей уезінің Шыңғыс болысында (Шыңғыстауда) даланың сүйікті ақыны Абай Құнанбаев дүние салды. Негізгі хатқа түскен аты Ибраим (Авраам) болса да, қазақ даласы шешесінің (әжесінің — Т. Ж.) еркелетіп қойған нәзік үнді есімімен Абай деп атап кеткендіктен, біз де солай қолданамыз.

Абай эке жағынан алғанда Тобықты руының белгілі шонжары мен биінен тарайды. Ақынның бабасы, тобықтының батыр биі Үргызбай Торғай облысындағы Үргыз өзенінің бойында XVII ғасырдың 50 жылдарында дүниеге келген. Ат тәбеліндей көсемнің бірі ретінде ол тобықты руын Түркістаннан аса құнарлы, жайылымы мол Шыңғыс тауына көшіріп экеледі. Абайдың атасы Өскенбай дала халқына әділ би ретінде танылды. Оған басқа рулардың

* Бекейханов Әлихан (1870—1937) — қазақ елінің көрнекті саяси қоғам лайраткері, публицист. Абайтану тарихында өзіндік пікір танымын калдырған. Әдеби, гылыми мақала тұындылары көбінесе «Қыр баласы» деген бүркеншік атпен жарияланып отырған.

қазақтары да жүгініп дауларын шешкізді. Абайдың әкесі Құнанбай да басқа рудың қазақтарына өктемдік жүргізген, оны тек қана төре тұқымдарының сұлтандарына ғана тән лауазым — Қарқаралы округінің аға сұлтаны болып сайлануы дәлелдейді. Құнанбай өмірінің соңында Мекеге барып, одан қайтып оралған соң ел билігінен бойын аулак салады. Бұның өзі де Құнанбайдың беделін өсіре түседі.

Абайдың шешесі Ұлжан да Бошан руының затты тұқымы Бертістен тарайды. Ол да Ыргызбай сияқты Қарәкесек руын Қарқаралы уезіндегі Қу, Едірей, Мыржық тауына бастап келген Абайдың шешесі Ұлжанның төркіні күшкеш Қантай мен Тонтайдың есімі қазақ даласына кеңінен мәлім.

Бірде Қантай бай ұзак ауырады. Қожа мен моллалар жиналып, оның көңілін сұрайды. Соңда Қантай жантәслім беріп бара жатып: «Жазыла-жазыла қожа-молдалардан да үят болды, енді өлмесек болмас»— депті.

Абай 60 жасқа қарағанда қайтыс болды. Ол 1845 жылы (жылан жылы) туып, 1904 (коян жылы) қайтыс болды.

Абай 10-12 жастар аралығында қазақ даласында жүріп хат таныды. Ал 12 жасында Семейдегі Ахмет Риза молданың медресесіне түседі. Абай 14 жасында соңда жүріп үш ай орыс мектебінен дәріс алады. Осы төрт жылдық медреседегі және 3 айлық орыс мектебіндегі дәріспен Абайдың мектепті окуы аяқталады. Ол далаға қайтып келген соң 15 жасында қазақ руладарының арасындағы беделі зор, 1822 жылы Сібір қазақтарының басқару ережесіне сай монополиялық күшке ие болған сұлтан

тұқымдарымен саяси-білік тартысына түсken өз әкесінің қасына еріп ел ісіне араласады. Бозбалалық жасына қарамастан Абай сол кездегі қайраткерлердің арасынан көрнекті орын алып, бидің заманының өткеніне қарамастан оны ел жұрт би етіп сайлайды. 20 жасқа жеткенде Абай от тілді шешен, халық өмірі мен әдет салтын, казақдаласындағы атақты билердің әр істі шешкендегі төреліктерін жақсы білетін ділмәр атанады. Өзінің білуге құштарлығы мен зерделілігініңарқасында, казақтыңғұламаларының халық аузындағы сөздерін, мақалдарын, ертегілері мен нақылдарын меңгереді. Абай билердің шартты тұрде сайланбай, таланттымен бағаланатын ескі заны кезінде өмір сүрсе, артистер мен жазушылардың даңқы сиякты атақты би атанар еді. Ислам дінінің далаға орнығуының пайда-зиянына орай жаңа заманың талабымен Абай білімге ден қойып, араб, парсы, түркі тілдерін кітап арқылы үйренеді. Табандылығы мен бейімділігінің нәтижесінде өз бетімен араб, парсы тілдерін еркін меңгеріп, қасиетті біліммен сусыннады. Молла мен қожалар туралы далаға кен таралған «аңқау елге арамза молла» деген мақалға орай олар өздерінің жан дүниесінің пасықтығын әшкерелеуден қорқып Абаймен кездесіп, сұхбаттасудан қашқақтап жүретін. Осы арада Абайдың ислам дініне қатынасын да айта кету лазы姆. Ол өзінің өлеңінде моллалардың арамзалығы мен алаяқтығын сынап, мұсылмандық жолмен күніне бес уақыт намаз оқуды мінейді. Осы арқылы барлық діни ғұрыпты үстанатын, әсіресе, 30 күн рамазан айындағы оразамен тәулігіне бес уақыт намаз оқуға қарсы

келеді. Құнанбайдың семьясындағы діни пікірлер мен ғұрыптар, әкенің үстемдігінің күші — Абайдың ислам әдет-ғұрыптарының бүркеншік қасиеттерін сезінуге жол ашты. Абай 30 жасында барымтаны жойып, өзге рудың байларымен тұысқандық пен достыққа үмтүлған, жауларын сескентетін беделді қазақ атанады. Абай өзінің барлық қабілеті мен білімінің арқасында қазақтардың билік тартысында басты тізгін ұстаушы болды. Абай өз отанының сом алтыны еді, дауға да, партия таласында да әділ төрелік айтты.

Абай 14 жасынан бастап сыйқақ өлеңдер шығарды. Ол жастар арасында кең таралғанымен, оған онша мән бермеді. Негізінде дала атқамінерлерінің «акын» деген атты иемденуден қашқаны әсер етсе керек. Қазақ сұлтандары өздерінің арасынан бақсы мен ақын шықпағанын мақтанышпен айтатын. Кейін ақындық жолға түсken Абай қазақ ақындарын өнерді байдан мал қалап алуға жұмсағанын синап, өлеңшісімактардан өзін аулақ ұстады.

Ақындары ақылсыз надан келіп,
Көр-жөрді өлең қыпты жоқтан қармап.
Қобыз бен домбыра алып топта зарлап.
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп.
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.
Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап.
Жат елде қайыршылық қылыш жүріп,
Өз елін бай деп мактап, құдай қарғап,
Қайда бай, мақтаншаққа берген таңдап,
Жиса да бай болмапты қанша малды ап.

Міне, казактың суырып салма «акынсымақтарына» берген бағасы.

Егер 80 жылдары өлең туралы көзқарасын мұлдем өзгертпегендеге өзінің ұлы дарынын көрсете алмай дүние салған болар еді. Сол жылдары «Қазақтардың заңдық әдет-ғұрпы» туралы қырдан дерек жинап, кейін Маковецкий және Михаэлис мырзаның редакциясымен жа-рық көртеп кітапшаға материал іздестіріп жүрген саяси жер аударылуышы Гроcь мырзамен танысты. Гроcь пен Михаэлис екеуі де Абай аулында қонақта болып, оны орыс әдебиетімен таныстырыды. Солардың ықпалымен Абай, Пушкин, Лермонтов, Толстой, Тургенев, Салтыков-Шедрин, Достоевский, Белинский, Добролюбов, Писаревтің творчествосымен танысты. Абай өзінің өмірінің соңғы сәтіне дейін Михаэлисті ерекше ілтипатпен еске алып, «Дүниеге көзімді ашқанға үлкен себепкер болған кісі — Михаэлис» деп өзінің оған борыштар екендігін білдіретін. Сонымен Абай Спенсердің «Тәжірибелерін», Льюистің «Позитивті философиясын», Дрепердің «Европаның ақыл ойының дамуын», Н. Г. Чернышевскийдің «Современниктері» мақалаларын оқыды және олардың тағдырымен жаксы таныс болды. Абай, әсіресе Лермонтовтың шығармаларын сүйіп оқыды және «Ой», «Канжар», «Дұға» т.б. өлеңдерін ден коя аударды. Абай қазақка түсінікті әрі пайдалы деп санаған Крыловтың көптеген мысалдарын тәржімалады.

Абай қазақ тіліне «Евгений Онегинді» аударды, оның ішінде аудармашының өзі ән шығарған «Татьянаның хаты» қырда үлкен

сүйіспеншілікке бөленді. 1899 жылы Қасиен болысының әнші қазағы Әділхан бізге «Татынаның хатын» скрипкаға қосып орындады. Үді таңқалдырғаны «Татьянаны қайдан білеңін» дегенде, Әділхан өзін нұсқап қойып, орыстың өзі сияқты Пушкин деген ақыны болыпты, ол Татьяна сұлудың Онегин деген жігітті сүйгенін айтып хат жазғанын жырлайды. Сол кеште Әділхан бізге Абайдың Лермонтовтан аударған өлеңін әнмен айттып, сонымен катар Лермонтов өмірге риза болмаған, ал Пушкин оған данышпанша Карады деп түсініктеме береді. Осы жолдардың авторы сонынан Абайдың Пушкин мен Лермонтовтан аударған өлеңдерін домбырамен қосып айтқан бірнеше ақындарды кездестірді. Абай Толстой мен Салтыковтың талантына бас иді. Орыс мектептерінде оқитын қазақ балаларына арнап, қазақ балаларының паракор, үрлышты полиция чиновнигі болуға ұмтылатынын сұқақ етіп, Толстой мен Шедриндей болуға меңзейді.

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көріп тұрып тексермедім,
Ержеткен соң тұспеді уысыма,
Колымды мезгілінен кеш сермедім.

Откеннің орнын толтыру үшін Абай өз балаларын орыс мектептерінен оқытып, өзге қырғыздар сияқты шен шекпенді емес, білімді уағыздады. Абай өзінің балаларын оқуға тәрбиелеу туралы былай деді:

Адамның бір қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Кызмет қылсын, шен алсын деп бермедім.

~~Екінші~~ баласы Әбдірахман қалалық училищені бітіргеннен кейін Абай оны жылына бір ше жұз сом қаржы шығара отырып реальды училищеге береді. Абай оку үшін осынша көп ақша шығарған алғашкы қазақтың бірі. Әбдірахман Тюменьнің реальды училищесін тәмәмдаған соң Петербургтегі технологиялық институтқа аттанады. Онда бір танысеның (Лосевский мырзаның) кеңесімен Михайлов артиллерия училищесіне түседі. Өкінішке орай өз еліне қамқорлығы тиеді деп үміт еткен Әбдірахман артиллерия академиясына баруға дайындалып жүрген кезінде 1895 жылы өкпе ауруынан қайтыс болады.

Орыс әдебиетімен танысу Абайға үлкен әсерін тигізіп, қазақтың ұсақ-түйегінен аулак, оку мен өлеңге берілген қазак ақыны болды. Өкінішке орай өлеңдерін жинамады. Абай айтқан әрбір сөз бен қағаз бетіне түскен өлеңін жастар іле жаттап алды. Әсіресе, Абайдың сатирылық өлеңдері қырғыз даласының түкпір-түкпірінен кездеседі. Абай өзінің туыстарына да сын көзбен қарап, өз талантының тәсілін түсіндіреді:

Жан көрінбес көзіме,
Арғын, найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме,
Қайран сөзім қор болды,
Тобықтының езіне.

Жоғарыда көрсетілгеніндей, Абай соңғы кезде қоғамдық істерге араласпады, оның жаулары сонда да оны қудалауын тоқтатқан

жок. Өзінің көп көлеңкесінде қалғанын келесі шумактар арқылы жеткізді.

Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазаққа қара сөзге дес бермедім.
Еңбегінді білерлік еш адам жок,
Түбінде тыныш жүргенді жек көрмедім.

1904 жылы 14 мамырда Абайдың сүйікті ұлы Мағауия кайтыс болды. Кезінде денсаулығының нашарлауына байланысты сүйікті баласын қалалық училищеден қайтарып алған болатын. Бұл қаза Абайды қатты қайғыртып, ешкіммен сөйлеспеді, көптен өзін жырақ ұстады. 40 күннен кейін өзі де дүние салды. 1893 жылы жазған өлеңдері алдынан шыққандай көрінді:

Жүргеімді құм қылды,
Өткен адам, өлген жан.
Ақыл іздел зерлепті,
Бәрін сынап сандалған.
Енді ішіме ой салған.
Тұла бойды улатты.
Бәрі алдағыш сүм жалған,
Басқа тиді байқадық.
Бәріне басты шайқадық,
Тағы бар ма айтарың,
Нанғыш болсаң енді нан.

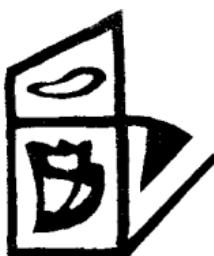
Абайдың өз шығармалары мен Пушкиннен («Ев. Онегиннен» үзінді), Лермонтовтан, Крыловтан жасаған аудармаларын ұлы Тұрағұл жинап, таяу арада императорлық Россияның географиялық қоғамының Семей бөлімшесі басып шағарады.

Өлеңдерінен көрініп тұрғандай Абай аскан поэтикалық қуаттың иесі, қазақ халқының

мақтанышы болды. Абай сияқты халықтың рұхани творчествосын осыншама жоғары көтерген қазақ ақыны әлі кездескен жок. Оның жылдың төрт мезгіліне арналған (көктем, жаз, күз, қыс) тамаша жырлары оны Европа-ның атақты ақындарының қатарына қосар еді...

ДЖОРДЖ КЕННАН*
АБАЙДЫҢ ОРЫС ДОСТАРЫ

Лобановский мырза Фрост екеумізді кешкүрымға өзінің жекеменшікті үйіне шақырды. Мұнда оның бірнеше жас достары да келуі керек еді (...)

Жастардың сыртқы көрінісінде көзге ұрып тұрғандай айтарлықтай ешнәрсе сезілмейді. Олардың бірі жасы 24-терде, студентке үқсайды, қалған екеуі білікті шаруа немесе таза орыс типіндегі жұздерінде мелонхолияның табы сезіліп тұрған ұсақ қолөнершіге табындау.

Өмір одарға туған ана емес, өгей шеше болғандығы бұлардың әбден жаншылған ашуланшақтығынан-ақ антарылып тұр. Олармен бірге ілесе келген келіншек ойнақы, әсершіл мінез танытты. Дическуло ханым 37 жастағы

* Джордж Кеннан — XX ғасыр басындағы Американың халықаралық көлемде танылған атақты журналисі. Оның даңқы «Сібір және жераударылғандар» деген кітабы арқылы шықты. Бұл еңбекті Еуропаның көрнекті ақыл ой иелері жоғары бағалап, алғаш рет қазақ елінің ақыны Абай жайлы хабардар болды.

дene бітімі өте келісті, жұмсақ бүйра қарашашы мойынына жетпей тұр...

Жастардың бәрі де ағылшын мен америка әдебиетін терең менгерумен қатар, екі елдің де тарихы мен қоғамдық ұйымдарын айтарлықтай жақсы біледі. Шекспир, Милль, Спенсер, Бокль, Бальфур, Стюарт, Гейне, Гегель, Ланге, Ирвинг, Купер, Лонгфелло, Брет-Гарт және Гарриэт Бичер-Стоудың бәрі де осы кеште түгел ауызға алынды, шығармаларынан үзінділер айтылды. Бәрі де жаңа сайланған президент атын біліп, оның азаматтық саласындағы реформасы жайында пікір айтысып, оның жүзеге асуы туралы өте қажетті сұраптар қойысты. Құрама Штаттардағы жағдайлар мен американдық тәртіп жөніндегі танымдарын тіпті біздің отандастарымыздың өздері де біле бермейді.

Қарапайым ғана тәтті тағам мен өте жақсы қытай шайынан соң, жер аударылғандар өте сағынышқа толы орыстың халық әнін хорға қосылып шырқады. Фрост мырза екеуміз қосылып бірнеше америка студенттерінің әндерін, әскери әндерді айтып тіпті біздің тындаушыларымызды негрлердің әуендерімен таныстырудық. Біз қонақ үйімізге қайтпақшы болып қоштасып рұқсат сұрағанымызда, тұн жарымы ауып қалған екен. Менің «Семейдегі саясатшыларымызбен» орыс үкіметі мен революциялық қозғалыс жайында жүргізген әңгімелерімнің негізгі мәнінің сипаттарын да түгел хабарлай алу мүмкіндігімнің жоқтығы белгілі фой.

Мен Павловский мырзаның «басқаша жағдай болғанда Отаныма бағасыз қызмет еткен болар

едім» деп өте толық, әділетті түрде ескерткеніндей, бұл даңқы жер жарған нигилистердің тек қана өзіме еткен әсерін өте тұқыл түрде тұжырымдаған беруге міндettімін.

Егер бұлар құғында ұмыт қалып құритын болса, бұның себебі олардың өз Отанын сүйе алмауынан немесе азаматтық ерлігінің жоктығынан емес, кайта ол орыс үкіметінің өз халқымен бірлікте ойласып әрекет етудің орнына, керісінше замана рухына толық қарама-қарсы келуінде жатыр.

* * *

Сібірдің қалалары мен деревняларында біз танысқан жер аударылғандардың бәріне мінездеме беріп, өмірбаяндарын келтіріп отыруды мен басы артық нәрсе деп санаймын. Дегенмен де, жалпы түрде болса да өзіме еткен тікелей әсерлерін айтқым келді. Өскемендеңі жер аударылғандар мен Ульбаның жер аударылғандарының арасындағы бір-бірінен ерекшеліктері олардың әлеуметтік жағдайларындағы елеулі айырмашылыктарынан да аңғарылады. Немесе олардың әртеректегі қоғамдағы алатын орнымен өзгешеленеді дейсіз бе?

Қоғамның әлеуметтік басқышының өкішетінде бір-біріне қарама-қарсы тұргандардың өкілдері мұнда да ұшырасады: осында деревнялық бір етікші мен кавказдық ақсүйек княгиня да бар. Ал осы екі аралықтың ішінде әр түрлі таптар мен мүддедегі: дәрігерлер, юристер, помешиктер, жазушылар, дәріханашылдар, журналистер, студенттер, офицерлер т.б. да бар.

Бұлардың басымы дворяндар немесе артықшылығы бар сословиелерге жатады, олардың кейбіреулері өте жоғары білімділер. Осылардың арасында Коновалов деген біреу ағылшынша жап-жақсы оқиды, бірақ бұл тілде нашарлау сәйлейді. Тифилистен келген Қараторы грузин Милиншук мырза, Полтавадан келген публицист, жазушы Адам Бяловский-лермен мен ерекше жақындасып кеттім. Бяловский аса талантты адам, орыс әдебиетінің тарихы мен правосынан өте терен білімді, тіпті батыс әдебиеті тарихын да бұдан кем білмейтіндігімен маған әсер етті. Бұл өз ортасында аса үздік адам ретінде саналатын азамат сары уайымға түсіп, өзін Шопенгауэрдің жолын қуушы ретінде санаса да, өзінің бақытсыздығын ерлікпен, көнбістікпен еткізіп жатыр.

Біз бұлармен жасаған әңгімеміздің үстінде бастан-аяқ орыстардың тәртібі мен орыстық революциялық қозғалысы және оған қарсы орыс үкіметінің оны түбірімен жойып жіберуге колданып отырған шаралары жөніндегі сабырлы да батыл талқылаулары әсіресе маған ең жақсы әсерлер қалдырып отырды. Олардың орыс қауымы оның мұқтажы мен талабы жайындағы ешқандай асырмай да жасырмай суреттеулери, әділ де тым батыл үкімдері ең әділ деген соттың да арманы боларлықтай. Мұндай адамдарды «нигилист» деген атпен қаралаудың өзі ақымақтық болар еді, немесе оларды қоғамның аса қауіпті жаулары ретінде Сібірге айдау ең төмен сатыдағы арсыздықтың өзі болмак.

* * *

1880 жылы Харьковте Нифонт Долгополов деген студент-медик тұрды. Ол өзінің медициналық білім алудын аяқтап ең соңғы емтиханды тапсыруы керек еді. Кенет Харьковте Россияда жиі-жій болып тұратын студенттер наразылығы басталып кетті. Толқудың күшті сипат алдып өршуіне байланысты университет әкімшілігі қемекке қарулы әскер шақырды, казактар тез арада-ақ көшени бас қөтерушілерден тазартты. Долгополов мырза революционер болған емес, тіпті «сенімсіздер» тізіміне де ілікпеген-ді. Оның бұл толқуға ешқандай қатысы болған емес. Ол бұл тұста көше бойымен келе жатып көз алдында өтіп жатқан оқиғаның күәгері болды. Қазактардың қарусыз студенттерді қамшының астына алдып, бастырмалата сабап жатқанын көріп: «Қорғанышсыз адамдарды қамшымен бұлай сабау адамшылыққа жатпайды, арсыздық қой, ұялсандаршы», — деді ол зығырданы қайнап. Чиновник сол сәтте-ақ Долгополовты полицияға көрсетіп үлгерді. Оны ұстап алдып, болып жатқан тәртіпсіздікті үйымдастырушы ретінде тұрмеге жапты. Бірнеше ай өткен сон оны сотсыз, тергеусіз Батыс Сібірдегі Қорған қаласына жер аударып жіберді. Ал үшінші Александр патшаға сенімді қызмет етуге ант беруден бас тартқаны үшін, оны Тоқалыға айдап жіберді.

Бұл қаланың Ильин деген исправнигі ұрда-жық ұятсыз хайуан мінезді адам болатын. Жас дәрігер келмей жатып-ақ онымен ұстаса кетті. Ол дәрігер Долгополовтың «Ереженің» 27-стать-

ясын қатаң сақтамағандығынан туған еді. Ол білгір дәрігер ғана емес, сонымен қатар әрі ізгі ниетті адам ретінде қажет болған жағдайда кез келген сырқатқа көмек беруден бас тартпайтын. Ол көрсеткен көмегін пұлдап, оны табыс табу көзі ретінде қараған емес, бірақ оған сүзекпен ауырған немесе көзін шел басқан шаруа сырқатының алғашқы кезінде келсе, онда ол үнемі тиісті кеңесін беретін немесе операция жасайтын. Мұның бәрін тегін азаматтық парызым деп атқаратын. Дәрігер Долгополовтың жергілікті тұрғындарға тез танылуы исправникке ұнамайды. Ол Долгополовты полицияға шакыртып, балағаттап «Ереженің» 27-статьясының мазмұнын есіне салады, тұrmеге жабамын деп қорқытып, ауру шаруаларды ақы алышта, тегін емдеуге де тыйым салады. Дәрігер Долгополов бұған бой ұсынуға мәжбүр болды. Дәрігерлік көмек көрсетуін тоқтатты, бірақ оның исправникпен аракатысы бұрынғысынша шиеленісті жағдайда қалды. 1883-жылдың күздінде Тоқалы басшыларының бірі — қалталы әрі беделді купец Балахиннің ұлы абайсызда мылтықпен шешесін жарадар етіп алды. Жаракаты аса қауіпті еді. Окты алыш тастауға тәжірибелі дәрігер қажет болды. Жарадар әйелге шакырылған қалалық дәрігер ашушан, бірмойын Гул деген кісі еді. Ол жарадан қан кетуді тоқтатты, бірақ окты алыш тастаудан үзілдікесілді бас тартты. Бұған аса тәжірибелі Долгополовты шакыруға кеңес берді. Балахин мырза асыға дәрігер Долгополовка келіп, одан операция жасауды өтінеді.

— Менің дәрігерлік көмек көрсетуге еркім жок, — деп жауап береді жас дәрігер.

— Эңгіме өмір мен өлім туралы болып тұр ғой,— деп Балахин мырза кетпей тұрып алады.

— Отес аянышты, бірақ менің исправникпен қарым-қатынасым тым нашар. Рұқсат етілмеген, дәрігерлік қызмет көрсеткенім үшін де бірнеше рет қолайсыз жағдайда қалғанмын, мені түрмеге жабыласың деп қорқытып бұл жұмысты тағы да колға алудың тыйым салынған,— деп жауап қайырады Долгополов.

— Сізді Сібірге адамгершілік нанымыңыз үшін жер аударды,— деді абдыраған Балахин мырза, — жантәсілім еткелі жатқан әйелге көмек бермеуге қалай жаңыңыз шыдайды, бір ғана, Сіздің көмегіңіз ғана оны ажалдан құтқарып қалмақ?

— Сіз мәселені осылайша қойсаныз, әрине қалдыра алмаймын. Мен операция жасаймын, соナン кейін өзімнің тыңдамағанымның зардабын да тартамын.

«Дәл қазір Балахина ханымға ешқандай да қауіп төніп тұрган жок»,— деп тапқан дәрігер Долгополов губернатор Лисогорскийге телеграфпен хабарлап, жергілікті дәрігер өз міндеттіне алмаған операцияны жасауға рұқсат алуды ұсынады. Бір сағаттан кейін жауап та алышады. Губернатор бұл жағдайға өзін маман емеспін деп санап, қаланың бастығынан-ішкі істер министрлігінің медициналық департаментінен рұқсат сұрауға кенес береді.

— Көріп отырсың ғой, адам өміріне бастықтардың қалай қарайтынын? — деді ызланған дәрігер Долгополов.

Ол операция жасап, окты алып тастады, жараны байлады, сөйтіл Балахина ханымға

төнген қауіпті кейін ысырды. Келесі күні жас дәрігер тұтқындалды, исправник бұл туралы қылмыстық іс қозғады. Оған мысал — Тобыл губерниялық басқармасының архивіндегі қағаздың мәндейнә «Әкімшілік айдаудағы Н. Долгополовтың Балахина ханымның аяғындағы оқты заңсыз алғаны үшін» деп үлкен әріппен жазылып сакталуда. Бұл кезде губерниялық басқарма жүргізген қылмыстық тергеу белгісіз кезеңге созылып кетіп Долгополов округтік лас түрмеге жабылып, өзіне сүзек жүқтүрып алады.

Дәрігер Долгополов оқиғасы шағын қаладағы бүкіл жұртшылықтың назарын аударып, ал оның ауруға ұшырағаны жөнінде хабар тарапланда, оған түрмеге гүл шоқтары мен тамақ жіберіп тұрды. Бұл жағдай исправниктің өзінен де әсер етті, ол жас дәрігерді босатып, оны өзі жататын пәтеріне алып баруға бүйрек берді. Сонымен бірге ол губернатор Лисогорскийге ресми хабар да жіберді, бір қылмыстық іске байланысты айып тағылып әкімшілік айдаудағы Нифонт Долгополов бүкіл округтің «коғамдық тыныштығына» елеулі қауіп төнді-руде. Қала тұрғындары түрмедегі оған гүл мен ас-су әкеліп тұрады, олардың Долгополовқа деген ықыласының күштілігі соншалықты, қашып шығуына да көмектесуі әбден ықтимал. Мұндан жағдайда ол (исправник) өзінен барлық жауапкершілікті алып тастайтынын айтып, ұлы мәртебеліден аталған Долгополовты Сүргіт немесе қатаң бақылауға алынатын губернияның басқа бір жеріне жер аударуға жарлық беруін өтінеді.

Долгополов мырзаның өлім халінде жатқанын исправник қасакана жасырып қалады, ал бұл елеулі жағдайдан хабарсыз губернатор исправникке тез арада телеграфпен Долгополовты этаптық тәртіппен Сүргітке жер аударуға хабар жібереді. Исправник айдаушылардың офицеріне губернатордың бүйрығын айтып, тез арада оны орындауды талап етеді, бұдан офицер бас тартты, өйткені ол жергілікті үкіметтен жер аударылған ауру адамдарды қабылдап алмау туралы қатаң бүйрық алған еді. Дәрігер Долгополовтың ауруы қауіпті болатын, бәлкім жолда өліп қалар, онда занды бұзғаны үшін оны тәртіптілік жаза өтеуге тартады. Міне осы кезде исправник өзіне ұнамаған осы бір дәрігерден қалайда құтылғысы келіп, шаруаның арбасына салуға бүйірады. Айдаушыға бірнеше городовойды ірікten алып, Долгополовтың пәтеріне беттейді. Ал Долгополов болса аурудан әлсірегені сонша, орнынан көтерілуге де шамасы келмейді. Эйелі күйеуінің тұтқындалуына қарсылық білдіреді. Жалғыз іш көйлекпен дәрігер Долгополовты алып шығып арбаға салады. Бұл оқиға 1883 жылдың 24 қазан күні болған еді. Күн едәуір суық болатын. Долгополов үшін бұл экспедиция қайғылы аяқталар ма еді қайтер еді, егерде осы көрініске қарап тұрған, жаны ашыған әлде біреу оған тонын шешіп бермесе. Селкілдеген арбаға салып айдау жолымен исправник өзінің «жемтігін» Тоқалыдан 180 шақырым қашықтықта жатқан уездік Ишим қаласына дейін сүйрелейді. Ишим қаласында сол кезде жер аударылған 11 адам болады, олардың ішінде белгілі орыс жазушысы Мачтет

бар еді. Олардың біразы дәрігер Долгополовпен тікелей таныс еді, бәрі де оның азап шегу тарихын жақсы білетін, жас дәрігердің қандай жағдайда екенін көрген олар Ишим исправнигіне барып, алып жүруге үзілді-кесілді қарсылық білдіреді, егер бұған көнбесе күш көрсетуге дейін баратынын мәлімдейді.

Олар дәрігер Долгополовтың денсаулығына жергілікті дәрігердің қарауын талап етіп, Ишим исправнигіне протокол жасауды ұсынады, мұнан кейін губерниядан телеграфпен губернатордың Тоқалы исправнигіне өлім халінде жатқан осындай қакаған сұық құнде іш киіммен ғана шаруаның сықырлаған арбасына салып 180 шақырым жерге жіберуге бұйрық бергені рас па деп сұрайды. Губернатордың Долгополовты дереу жергілікті аурұханаға тапсырын деген жарлығы жетті, сонымен оны Сүргітке жер аудару туралы бұйрық өзгертілді. Губернатор жағдайды пайдаланып, Тоқалы исправнигінен екінші рет қайталанған жағдайда жер аударылғандар туралы занды бұзғаны үшін сотқа тартылатынын айтып, қорқытып 500 сом пара сыйып алғаны туралы Ишимде әңгіме туралып кетеді. Бұл әңгіме бәлкім негіzsіз де болуы мүмкін, жалпы белгілі қызмет орындарына көп адамды таластырып қойып, масаттанған губернатор қарауындағы қызмет орнын көбірек ақша бергенде сататыны жүртқа белгілі болатын-ды.

Долгополов мырза Ишим аурұханасында толық сауығып шықканша емделеді, соナン кейін қайта Тоқалыға жіберіледі. Кейіннен оны Семей облысына ауыстырады, мұнда оның жағдайы бұрынғыдан едәуір жақсарады. Соңғы рет мен оны қазактардың арасында антропо-

логиялық зерттеулерді қызу жүргізіп жатқанын естідім.

Мен ұзынырап тоқталып баяндаған бұл типтік жағдай орыс үкіметінің сенімсіздерге көзқарасын тамаша бейнелейді әрі үкіметтің оларға тағылық көрсететінін мәлімдеген Сүргіттегі жер аударылғандар арызы соншалықты шындық еді.

Бұл азап шегуді көрсеткен жазбаны оки отырып сүйк, жансыз әріптермен басылған бұл тағылық пен әділетсіздік туралы әсерді осы трагедиядағы басты рольді ойнаған еркектер мен әйелдердің еріндері дірілдей отырып айтқан әңгімесінен алған күймен салыстыруға әсте де болmas. Осы әңгіме арасында көзімнің жиі-жі ыстық жасқа толып кеткенін мойындағаным арланбаймын, мен дәрменсіздіктен жұдырығымды қыса түстім, бұған тек қана көз жасымғана басу болды. Бұл үздіксіз жан азабы тән азабынан мұлдем ауыр еді.

ИБРАИМ ИБН ҚҰНАНБАЕВ

«Уақыттың» 322-санында Россияның ең атақты ақындарының бірі Лермонтовты М.М. әпендінің аударуымен «Жалғыздықта» деген өлеңі жарияланған еді. Осы өлеңді көрген соң оқушыларымыздың құрметті Ибраһим Құнанбаевтың Лермонтовқа інкәр болып орыс әдебиетінің гүл шоқтарын өз тілінде сайратқаны екінші бір жағынан адамның ойына оралады.

Бұл адам Семипалат облысы, қазак, нәсілі тобықтыдан еді, Өскенбайдан тараған Құнанбайұлы Ибраһим мырза.

Ибраһим мырза ұлы ақын аталып бұдан төрт жыл бұрын дүниеден қайтты, 59 жаста еді. Фылымсыз, қара халық арасында, сахара казактары ішінде жалғыз жұлдыздай болып жаңып шығып тілі, оқушыларын оятатын өлеңдері оны бүкіл атырапқа машһур етті. Шығармалары қазакша жазылды. Мейлінше мол еңбектенумен орыс тілін үйреніп, орыс әдебиетіне еркін жетіліп, достасып алды. Өлеңдері есіткеннің жүрегін жігерлендірерлікте табиғи болып шығармаларының асыл негізі Лермонтовқа үндес. Мәжілісінде болған

кісілердің айтуынша, тілі ләззатты, араб, парсы, түрік, қалмақ тілдерінен хабардар, тарих, география пәндерінен мағлұматы кең болып, танымы түкімдө еді. Адамшылық ой-қиялды өте таза, ұлтжанды, елін-жерін сүйген кісі еді. Марқұмның өлеңдері көп болса да, басылғандары жоққа тән еді. Обалы шығармаларын біліп жарыққа шығаруға қайрат етпеген кісілердің басында тұр.

Марқұмның сөздерінің бірі:

Қуаты оттай бүркырап,
Уәзінге салып тізілген.
Жаңбырлы жайдай сырқырап,
Көк бұлттан үзілген.

Қайран тіл, қайран сөз!
Наданға қадірсіз.

Тәуекел мен батыр ой,
Өткір тілді наиза етіп.
Сайысып-ақ бакты ғой,
Неше түрлі айла етіп.

Оянбай, қайран жұрт,
Ұялмай қал жым-жырт!

Ақылмен ойлап айтқан сөз
Бойына жұқпас, сырғанар
Інталы жүрек сезген сөз
Бар тамырды қуалар.

Ән салар, жатқа алар,
Түбінде құр қалар.

«*Уақыт*» газетінен 1908 ж.

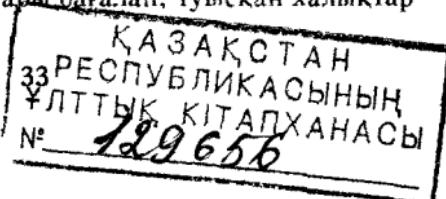
ЗЕЙНЕЛГАБИДЕН ИБН ӘМИРЕ*

ӘДЕБИЕТ ҚАЗАҚИЯ ЯКИ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТІЛ ӨНЕРІ

Басқа тіл араласып көп өзгермеген асыл түрік тілі, тамырлатып бір сөзден неше сөз таратуға келетін әр нәрсеге есім қойылған кеңірек лұғат қазақ тілі деп айтуға жарайды һамда сөз уарлық, астарлы киелі сөздер біздің қазакта екінің бірі, егіздің сынарынан табылады. Көз алдында қарасын үзетін шаһабазлары болғаны сықылды кетпен түяқ кеменгерлері де болды. Табиғи сүйегіне біткен, самсаған сары қолда қағылмай сөз асылын теріп тілінің майын ағызатын өлеңшілеріміз де болды. Айтылғаны сықылды өлеңшілік те құрметсіз, қадірсіз емес еді. Арабтардың Лабиді, орыстардың Пушкині қияметкеше халық тілінде сөйленіп тарихқа жазылды.

* Зейнелгабиден ибн Һаміре — әл-Жауһари әл-Омсауи — XX ғасыр басындағы ағартушылық-демократиялық жолда болған қазақ зияттыларының бірі. Алғаш рет Абай елнендері циклін жарияладап, ұлы ақын мұрасын, оның ақындық өнерін жогары бағалап, туысқан халықтар арасында насиҳаттаушы.

Пайғамбарымыз да... сөз сөйлей білүменен өлең хақында керексіз, пайдасы жоқ демей бәлки ілтифат көзіменен қараған, гибратлы орынды құлақ салып өзі де тындала отыратын болған. Ал хасылы бұл екі өнер басқа халықта болғаны сықылды қазактарда да барлығы сол асылдың қадірін танып орныменен ұстай алмай, ғылым, мағрұғ майымен майлана-бағаны себепті ілгері аттай алмай сүрініп келе жатқандай көрінеді. Бұл істе де болатты бүрғы суарып шешендеріміз сөйлер орынын біле алмай, Қырымға көзін сала алмай жырымға айналып, өлеңшілеріміз де бүркіт қартайса тышқаншыл болады деген сықылды ән салып, аузын ашып, қайда жәрмеңке болса сонда ойын-күлкі мәжілісінде жүріп, өз берекесін өзі алды.

Енді миллат бақшасын ғылым, мағруфпенен зейнеттеп ғаделеттің сарайында шешендерімізді сөйлестіріп, өлеңшілерімізді айттыстырсақ, мәжілісіміз гүлді, сөзіміз бұлды болар еді.

Жалғыз-ақ сол шешендік байлаусыз, дәмсіз көпке қадірсіз құрғақ ағымменен болғаны сықылды мақтаулы өлеңшілдіктің де біреуді мақтап әқтауменен, біреуді сақтап жақтауменен болмайды, бәлки шешеннің тілі, шебердің қолы ортақ болсын. Өлеңнің іші алтын, сырты күміс болып үлгі-өрнекпенен толы болсын...

Мұнан кейін ортаға алып сөйленуге, үлгі-өрнек ұрығын өрбітіп өсіруге біраз өлең жазып кәрілердің қайғысын, жастардың дертін қозғап бұл қысқа ғана рисалада (*трактатта, М.М.*) әр баптап бір ауыз сөз сөйлеп, сол

сөздерді иншалла бір уақытта осы сөздерімнің сонына тіркей бермекші боламын.

ӨЛЕҢ жаһут қазак әдебиеті

Өлең-сөздің патшасы, сөз сарасы
Қыыннан қыстырыған ер данасы
Тілге жұмсақ, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.
Еәтен сөзбен былғанса сөз арасы
Ол — ақынның білімсіз бишарасы.
Айтушы мен тыңдаушы көбі — надан
Бұл жұрттың сез танымас бір парасы.
Әуелі аят, хадис—сөздің басы,
Мінәжат уалиләрнің зарналасы,
Бір сезін бір сезіне қыстырыар
Әр бірі келгенінше өз шамасы.
Өлеңге әркімнің бар тайталасы,
Сонда да олардың бар тандамасы
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Келістірер қазақтың қай баласы.
Көз жұмып дүниеден өткеніңше
Адамның таусылмайды қамтамасы.

ТОБЫҚТЫ ЫБРАЙ МАРҚҰМНЫҢ СӨЗДЕРИНЕН

I

Қартайсаң қайғы ойлайсың, үйқың сергек
Ашыуың ашытады ойың кермек.
Мұңдасарға кісі жоқ сез үғарға,
Кім көнілді кетеріп болады ермек?
Басқан із, көрген қызық артта қалмак,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек.
Бір жақсы ақылға ерер, бойды жеңбек
Өнерсіздің қылғы еле көрмек.
Шыға ойламай, шығандап қылыш қылмай,
Еріншек ездігімен көпке көнбек.
Надандар қыла алмай жүр халал еңбек,
Ұрлық, қулық қылам деп қағар көлбек.

Харамдықтың асқыны бір күн тосар,
Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек
Сырттан сықақ туысқан өршеленбек,
Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек
Өз ғайыбын аңдамай сезін жөндеп,
Еліріп, шайтан жағына болар кірмек.
Біреуге малы бар деп бектік бермек,
Үш жыл өтсе тағы да сыйлау келмек
Өнерлі би, улгілі жандар қайда?
Тағы да тартып біреуге алып бермек,
Колдан келе бермейді жұрт менгермек.
Харам менен халал арасын кім тенгермек?
Мактан үшін мал шашып болыс болып,
Өзіне иттей қорлық сез келтірмек.

II

Бай алады «кезінде көп берем» деп,
«Жетпей тұрған жерінде тек берем» деп.
Би мен болыс алады беклік сатып,
«Мен дүшпаннан кегінді айберем» деп.
Дос алады: «бермесең, бұл берем» деп
«Жауыңа қосылуға серт берем» деп.
«Бір кетсем енді қайтып қайрылмаспын,
Мен саған сірә нағып ырық берем» деп,
Ел жылар: «сайлау болса ат берем» деп,
«Кезінде сен мендік бол деп берем» деп.
«Мың тенге алып, уағда қылып кетсөң,
Кайза айналып, ойламас бет көрем» деп.
Жаланқия жат міnez қу алады,
«Бермесең бір жерінді бексерем» деп
Ел жүр ғой: «бұл қылыкты еп көрем» деп,
«Тоқтау айтқан кісіні шет көрем» деп.
Бай шашылар орынсыз бектенем деп.
Ысырап малын ойламас сектенем деп.
«Қайыр, зекет, садақа, қаж, сахауат
Шаригат турасымен тексерем» деп.
Жақсы орынға бір қара жан шыққандай,
Сұнатсізге бай құмар: «көп берем» деп,
Бір қарага екі жұз аларман бар
Ми қатар: «бас аяғын тексерем» деп.

III

Ал енді жақсы дейміз кімді қалап,
Ар, намыс, ғақыл, білім, сабыр, талап,
Асанқайғы сықылды адам болса,
Бір сезін тындар еді мынға балап.
Ғақыл, ұят, ар, намыс, сабыр, талап
Ғаділер тұрарлықты іздемейді,
Өтірік пен өсекті жүндей сабап,
Жұртты алдап, қарағайды талға жалғап.
Әр кім жүр алар жердің ебін қарман,
Қақса, соқса, бір пайда түсе ме деп,
Елдің байын еліртіп, жау мұндалап.
Мансап, атақ, ғақылы бескек бірдей,
Жұрт кісісі болады жұртқа бірдей.
Тура сезін айтар жайқарсымай,
Халаллықны сыйпатлар ерікке жүрмей.

* * *

Жол көрмек жоба білмек, жиһан кезбек.
Бой жеңбек ер жігітке ғақыл таппак.
Тағдырын жұрушинің хактан біліп,
Көшелі өнер иесін жүрсө жақтап.
Ниетің тұзу болса сенің аппак,
Екі елі ауызыңа койсан қакпақ.
Сыбыр, өсек дегенді сырттай жүріп,
Ғылым, өнер, мал таппак, жұртқа жақпак

* Абай өлеңі деп берілген, бірақ мұндағы кейбір өлең жолдары Абай шығармаларында ұшыраспайды (Құр.)

КӘКІТАЙЫСҚАҚҰЛЫҚҰНАНБАЕВ* АБАЙ(ИБРАΗИМ)ҚҰНАНБАЙҰҒЛЫНЫң ӨМІРІ

23 маусымда 1904 жылында туған жері Шыңғыстауында дүниеден қайтты. Атақты қазақ ақыны, Шыңғыс елінің казағы Абай Құнанбайұлы кітапша шын аты Ибраһим, бірақ қазақ әдеті бойынша шешесінің еркелетіп қойған Абай атын халық атап кеткендіктен, біз де Абай дейміз.

Абайдың әке тұқымы тобықтыға басшы болған, би болған белгілі атасынан еді. Үлкен атасы Үрғызбай 1750 жыл шамасында Үрғыз деген өзенде туған екен. Халқының қолбасы батыры һәм биі екен. Тобықтының өз уақытында «Түркістан жағынан елін бастап

* Ысқақов Кәкітай (1852—1918) — Абайдың немере інісі, ұлы ақын шығармаларының тұңғыш жинағын «Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұлының өлеңдері» деген атпен 1909 жылы Санк-Петербург қаласында бастырушылардың бірі. Осы кітапқа алғашқылардың бірі болып «Абай Ибраһим Құнанбайұлының өмірі» деген макала жазып, абайтануға слеулі үлес косты. Абайтану тарихында Кәкітайдың бұл енбекі аса жоғары бағаланып, үнемі назар аударылып келеді. Кәкітай мақаласы 1909 жылғы басылымдағы нұсқасы бойынша жіберілді.

ауып келіп, осы Шыңғыс тауы мал бағуға аса жарамды жер деп өзін мекен қылышты. Онан соңғы атасы Өскенбай би халық ортасында әділ атанып бөтен алыс елдің адамдары да орталарындағы үлкен дауларына сол кісін іздеп келіп, жүгініп, билік айтқызып бітіп қайтады екен. Өз әкесі Құнанбай жұрт ауызына қараған қатты, істі кісі болып, бөтен елдерді билеп, ел ішіне бір ғана төре тұқымы сұлтан болып жүрген кездерде де, солармен таласып, Қарқаралы өкірігіне ол қазактан сұлтан болған кісі еді. Ұакытындағы елдің құр мұсылмандын дегеннен басқа діннің не екенін білмей, қан жеп, неше түрлі ырымдарға табынып жүргеніне қатты тиу салып, анық шаригат қоспаған істі қылған ғайри бұзықшылық іс қылғандарға бек ауыр жаза салып, халыққа ауыл басы молда ұстаташып, қадари хал ғылым жолын көрсетіп, үлгі салған. Өзге жұрт орыстан баласын жасырып жүргенде, балаларына орысша оқу оқытып, Халиолла деген баласын Омскі қадетский корпустан оқытып, онан соң Мәскеудегі Павловский кавалерский школдан оқытып, сабакты жақсы бітіріп корнет болып қызметте жүргенде, ауырып дүниеден қайтып еді. Қартан тартқанда, халық Мекеге барғанды білмейтін уақытта ол бастап Мекеге барып, онан келген соң ешбір дүния сөзіне кіріспей, бір ғана ғибадатын қылышп, өлгенше үйден шықпай етіпти.

Абайдың шешесі Ұлжан — Қарқаралы уезіне қарайтұғын Куайдырай Мыржық деген жердегі қаракесек Бошан руынан Бертіс деген бидің тұқымы. Қазақ ортасында елді құлдіргі қалжыңымен сөгіп, шешендікпен атақ алған Қонтай, Тонтаймен туысан Тұрланың қызы

еді. Тонтай, өзі малды кісі екен. Бір-екі ауырғанда қожы-молдалар жиылып қөнілін сұрай беріпті, ақыры өлер жолы ауруы катты болып жатқанда, қожа-молдалар тағы да келіп, қөнілін сұрап отырғанда айтыпты дейді: «Жазыла-жазыла қожа-молдалардан да үят болды, енді өлмесе болмас», — депті.

Абай 1845 жылы жылан жылында туды, 1904 жылы ұлу жылында алпыс жасында дүниеден қайтты.

Абай он жастан он екі жасқа дейін қырда мұсылманша оқып, он үш жасқа шығарда Семейде молда Ахмет қазіреттің медресесінде оқыған. Медреседе жүрген уақытта үш айдай орыстың приходский школынан орысша сабак оқыған. Ақыры төрт жыл мұсылманша, үш айдай орысша оқыған соң, он төрт жасында сабактан шықкан. Он бес жаста балалық қылмай үлкендерден білімі артылып, ел ішінде жұртты өзіне қаратып, басшылыққа бұрынғы төрелермен талас қылып, әкесіне үлкен көмегі тиген. Тұрғылас елдің жаксылары баласынбай өзіне қарай бастаған. Ол уақыттағы елдің адамдары не қылса да аталарындей атақты, үлгі аларлық би болады десken. Бірақ ондай би болуға заманының өтіп кеткенін қайдан білсін. Жиырма жасында Абай халық жайынан бұрынғы әдettі, ғұрыпты, ескі білікті билердің қыын іс туралы қылатұғын биліктерін көп білген. Өзінің зейіні артық болған соң, кәрі макалдарды, неше түрлі қазактың білімділері мысал үшін айтқан әңгімелерді бірін ұмытпай біліп алған. Қазактың ескі заманы болса, бұрынғы қазактың атақты биінің бірі болмағы анық еді.

Уақытында аз да болса ислам діні, ғылымы кіріп келе жатқан жаңа заманың ретімен Абай ғарапша, парсыша, түрікше кітаптарды көп оқып, олардың ішіндегі ғылымынан үлкен хабардар болды. Сол талаппенен қырда ғарапша, парсышаға Абайдан артық билетін ешкім болмады. Өзге жерде өтірікті-шынды жұртты өзіне қаратып жүргенде, Абай алдында надандығы білініп масқара болып қалам ба деп шала оқыған ғылымы бар молда-қожалар Абайдан қашып жүруші еді.

Абай 30 жасында барша халық ортасына атағы жайылып, білікті болды. Бүтін елдің басшы адамдары құда-тамыр болып, жақындық қылып араздық-жаулық қылмай жүрді. Ұрлық қылған кісіге, зорлық қылғандарға жазаны аямай салып, қатты қысымшылық көрсетті. Ұры оның аулының маңынан журе алмаушы еді, бірақ осы ұрыны қатты тиямын дегендіктен, қазактың бұрынғы заман барымташыл әдеті қалмагы қын болып, ел ішінде көнбеймін дегендер партия қылып көп әуре қылды. Абай бір кезі келіп тұрған самород еді. Бірақ халықтың надан уақытында шығып, есіл өнерінің пайдасын кәміл көрсете алмай, қызықты өмірінің бәрі елдің шуылдақ партиясымен әурелікте өтті. Бұл туралы бір өлеңінде:

— Эзелде тәнірім сорлы етті,
Арсыз елмен әуре етті,
Жалғыз үйде күнірентті,
Тағдырга білдік көнгенді
Адам деген даңқым бар,
Адам қылмас халқым бар.
Өтірік пен өсекке,
Бәйге атындаи аңқылдар.

Тұла бойым шымыранды,
Барма топқа шақырмай
Жат үйінде шатылмай,
Шыдармын ба япымай
Жатуға шықпай үйде енді,—

деді.

Абай 14 жаста-ак біреуді мазақ яки қалжың қылып құрбылар ортасында өлең шығара бастаған. Олар жатқа үйреніп айтып жүрген. Бірак өзі оған өлеңшіл екенмін деп көніл қоймаған. Қазақ ортасында ақындықтың пәлендей қадірі жоқ нәрсе, қайдағы кошаметпен біреуді мактап өлең етіп, бірдеме алам ба деген кедей адамдар айтып жүрген соң қазактың төрелері мактан да қылады екен: «Тұқымымыздан бақсы яки ақын шықпайды»,— деп. Соңғы уақытта Абай өзі өлеңнің өнер екенін біліп жаза бастаған соң, бұрынғы ақындар надандықпен өлеңді өнер орнына ғибрат үшін айтпай, тіленшілік орнына айтқандықтан, ақындықтың да, өлеңнің де қазақ ортасында бағасы кеткендігін айтып, өзін олардың ретінен басқа қылып алмақ, пайда үшін емес, халықты ғылымға ұмтылтып, көніл көзін ашпакқа ғибрат үшін жазғанын білдіріп өлең шығарған:

«Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Макалдап айтады екен сөз косарлап.
Ақындары ақылсыз надан келіп,
Көр-жерді өлең ғыпты жоқтан қармап.
Көбіз бен домбыра алып толта сарнап,
Мактау өлең айтылты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен кайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.
Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап.
Жат елде кайыршылық қылып жүріп,

Өз елін бай деп мақтап құдай карғап.
Қайда бай мақтаншакқа барған таңдал,
Жесе де бай болмапты қанша малды ап.
Казаққа өлең деген бір қадірсіз
Былжырақ көрінеді солар дандақ.
Ескі бише отырман бос мақалдан,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап,
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,
Келейін сендерге де енді аяңдал.

Абай әлде бойына біткен өнерін жарыққа шығарып, білдіре алмай кетуге де болатын еді, егерде 80-жылында жер аударылып келген Михаэлис деген бір білімді кісімен таныс болмаса, һәм Михаэлис пен Маковецкийдің атына басылған «Қазақтың ескі ғадет-ғұрпы» деген кітапты жазып аламын деп жүрген Гросс деген кісіге таныс болмаса. Бұл Гросс һәм Михаэлис Абайдікіне қонақ болып келіп, кетіп жүрген. Абайдың ғылымға бетін түзеп жібермекке осы кісілер үлкен себеп болған. Абайды орыстың белгілі жазушылары Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтыков, Достоевский, Белинский, Добролюбов, Писарев деген кісілердің шығарған кітаптарымен таныс қылған. Абай өле-өлгенше «менің әкемнен артық жанашырлық қылып, дүниеге көзімді ашқан Михаэлис», деп айтып отыруши еді.

Абай сонғы замандарда: Спенсердін, Опитен, Луйстің позитивный хикмалығын, Дрепрдің Европаның ғылымы туралы жазғанын Чернышевскийдің заманындағы жазылған статьялары һәм оның өмірін оқып отыруши еді. Әсіресе, Абай Лермонтовтың жазғанын ұнатушы еді. Бұның өлеңін қазақша өлеңмен перевод қылып еді: «Дума», «Кинжал», «Парус», «Молитва» деген һәм ғайри бәйтларын да переводтап еді.

Абай Крыловтың басняларын да перевод қылды. Қазактың ұғымына ынғайлы деп Абай қазақша өлеңмен «Онегинді» перевод қылды. Қазақ ортасына қатты жайылып кетті. Қазакта «Татьянаның хатын» бек таңсық көрді. Абай өзі Толстой мен Салтыков-Щедриннің шәкірті еді. Орыс школындағы балалардың ынтығы ғылым іздемей, адвокат болып, полиция қызметіндегі төре болып пайда таппак болатынын сөгіп, оларды Толстой, Салтыков-Щедрин кітабын оқып, солардың жолында бол деп өлең шығарған.

Абай өзі жасында ғылым оқи алмай қалғанын арман етіп жазған өлеңі:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма,
Колымды мезгілінен кеш сермедім.

Осы өзінің өкінгендігінен балаларын орыс оқуына берді. Өзге қазақша баласын мал пайдасына, яки мактан пайдасына бөле оқытпай, бір ғана біліп біліп шығармаққа жиһат еткенін өлеңмен жазған:

Адамның бір қызығы бала деген,
Балаңы оқытуды жек көрмедин.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Кызмет қылсын, шен алсын деп бермедин.

Екінші баласы Ғабдрахымды городской школды бітірген соң, Томский реальный училищеден өз ақшасымен жіберіп оқытты.

Қазақтан әуел өз ақшасына баласын оқытқан осы кісі шығар. Жылына неше жүз теңге расход қылып, Ғабдрахым реальный училищені бітіріп, Петрбордағы технологический

институтқа түсемін деп барғанда, онда Ласовский деген бұл жақта ояз болған таныс кісі жолығып, соның советі бойынша Михайловский артиллеристический училищеге түскен. Одан бітіріп шықканнан кейін елінің өзіне үміт қылып жүрген ғылымға зерек халкына енбек қылмақты парыз білген Фабдрахым 1895 жылы 27 жасында военный артиллеристический академияға түспекке дайындалып жүргендеге, «ко-стоед» деген науқас болып дүниеден қайтты.

Орыс ғылымын кітапта оқығандық Абайдың көңіліндегі ақындығын қозғап, Абай өзін казактың ғибрат алатұғын ақыны біліп, елдің шатақ сөзінен қашып, өлең жазып отырмақ болды. Үйткенімен ел де тынышына қойған жоқ, бірақ әрбіреуі қозғалған уақытында кез келген қағазға жазып тастаушы еді. Эуес қылған жастар алып таратып кетуші еді. Абайдың халықты сөгіп шығарған өлеңдері қазактың қай шетіне болса да жайылды. Абай өзін тереңнен жазатұғын ақын екенін біліп, елінің ұғымсыздықтан әншейін өлеңнен артық қадірін білмегендігіне ыза болып жазған өлеңі:

Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Кызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап.
Әншейін күн өткізбек әңгіме үшін,
Тындар едін бір сөзін мынға балап.

Ақыл сөзге ынтасыз жұрт шабандап,
Көнгенім-ақ соған деп жұр табалап.
Кісімсінген жеп кетер білімсіз көп
Жіберсем өкпелеме көп жамандап.

Өзге алыс ел құмар болып, Абайдың өлеңін жаздырып алып, жиналған топта Абайдың насиҳатын оқыса, ұқпаса да құлак қойып,

тындаған отырғандарына қарағанда, кайта ең жақын туысқан елі тобықтының көбі айтқан сөз, жазған өлеңімен ісі жоқ болып, өзіне жаулық ойлайтынына ыза болып жазғаны:

Патша құдай сиындым
Тура баста өзіне.
Жау жағадан алған күн,
Жан керінбес көзіме.
Аргын-найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме.
Қайран сөзім қор болды
Тобықтының езіне.

Абай соңғы уақыттарда елінің партиясынан да жалыбып һәм айтқан сөзді ұғып жүрт түзелетін сықылды емес екендігін біліп, көнлі қалыңқырап өзі сөзге араласпай үйде жатамын деп жазғаны:

Менсінбеуші ем наданды
Ақылсыз деп қор тұтып.
Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып.
Таппадым көмек өзіме,
Көп наданмен алысып.
Көнбеді ешкім сөзіме,
Әдетінекарысып.
Әринемен ел кетті,
Қокиланды, мақтанды.
Құят бітті, күн өтті,
Жарылқа, құдай, жатқанды.

1904 жылы 14 майда Абайдың ең жақсы көретін баласы Мағауия дүниеден қайтты. Осы баласын городской училищеден оқытып жүріп, денсаулығы нашар болған соң, кайта қолына алып еді. Бұл өлім Абайға тым қатты батып кетті. Өзі бір түрлі сынып жүдеп, елінің эне-міне деп уатамын деген сөзінен де аулак

жерде жалғыз отырғысы келіп, ешнәрсеге араспай, Мағауиядан кейін қырық қүннен соң дүниеден қайтты. Марқұмның 1883 жылы жазған бір өлеңі:

Жүргімді қан қылды
Өткен адам, өлген жан.
Ақыл іздел, әзірлеп
Бәрін сынал сандалған.
Бірін таппай солардың
Енді ішіме ой салған.
Тұла бойды улатты,
Бәрі алдағыш сүм жалған.
Басына тиді байқадың,
Бәрінен басты шайқадың,
Тағы бар ма айтарың?
Нанғыш болсын енді нан!

Бұрын да айтылып еді, Абай бала жасынан қазақтың тәуір жігіті партияда күшті боламын деп талап қылғаннан басқаны ойламайтын уақытта өсті деп, сол себепті жазушылықтың өзін де екінші дәрежеде қылып салак болып, берірек үлғайыңқыраған кезінде өкініш түсіп, жасынан гылым жолында болмай қазақтың айғайымен жүргендіктен, кешірген өмірінін, жазған өлеңінің ретсіз болып, яки ғибрат алмакқа жарамайтығын, ақылға сиымсыз жері болса кейінгі замандағы жинаушы жастардан өзінің тәрбиесіз, үлгісіз өскен өмірін айтып, надан елдің ішінде неше түрлі машақат, әурешілікпен бойды ыза кернеп өткен қатам болса аяп, аз сөге көріндер деп жазғаны:

Өлсем орным кара жер сыз болмай ма?
Откір тіл бір ұялшаш қызы болмай ма?
Махаббат ғадауатпен майдандасқан
Қайран менің жүргім мұз болмай ма?
Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма?
Біреуге жай, біреуге тез болмай ма?
Асая жүрек аяғын шалыс басқан

Жерін тауып артқыға сөз болмай ма?
Сонда жауап бере алман мен бейшара,
Сендерге еркін тиер, байқап қара.
Екі күймек бір жаңға әділет пе?
Қаны қара бір жамның, жаны жара.

Жүргегімнің түбіне терен бойла,
Мен бір жұмбак адаммың, оны да ойла!
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!
Жасымда албырт өстім, ойдан жырақ,
Айлаға, ашуға да жақтым шырақ.
Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Елек басты көп көрдім елден бірақ.
Ой кіргелі тимеді ерік өзіме,
Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме
Өзі ермей, ерік бермей, жұрт қор етті
Сен есірке, тыныш үйықта, бак сөзіме!
Ішім — толған у мен өрт сыртым дүрдей,
Мен келмеске кетермін түк өндірмей.
Өлең шіркін — өсекші, жұртқа жаяр,
Сырымды тоқтатайын айта бермей.

Абай жазған өлеңдерінен басқа әншейін отырғанда, көбінесе, өзінің қызықты көріп, көнілі рахат тұтатұғын сөзін ұғар деген бала-шағасы уағайри жаңа талап байыпты жас жеткіншектер ортасында өзге ел сөзі, шаруа сөзі сөйленбей, өзінің білгенін, сезгенін айтып, адамның адамшылығы қандай мінезбенен - түзеледі, қандай қылықпен бұзылады, ғылымды қайдан іздеу керек, өмірді қалай кешірсе жөн болады, бұрын қандай ғалымдар өткен, олардың артықша айтқан сөздері қандай, әйтеуір не түрлі насиҳатпен болсын жастарға ғибрат болып, адамшылығы түзелер деген сөзді айтып отырудан қанша уақыт болса да еш жалықпай, ынталы көнілмен бек рахаттанып айтып, үқтырып отыруши еді. Бұл уақытта бір адам әншейін

шаруа жайынан, ел жайынан сөз сөйлесе, бек ренжіп, ашуланып қалушы еді. Қанша халық надан болса да, Абайдың насихатын көп тыңдал, қасында болған жігіттер өзгелерден бір түрлі медреседен оқыған ғылым жолындағы кісі сықылды әр нәрсенің жөнін біліп, жаман-жақсыны көп айырып, надандықтан шығып қалушы еді. Өз алдын медресе біліп, ұкса-ұқпаса да халыққа білгенін айтып, үйретіп отырғанын ең қызықты өмірім деп жазғаны:

Ақырын жүріп анық бас,
Енбегің кептес далаға.
Ұстаздық қылған жалықлас,
Үйретуден балаға.

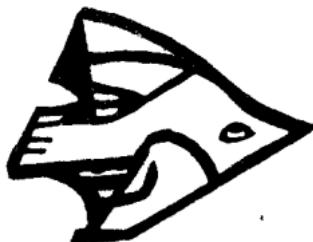
Абайдың өміріндегі ең жақсы көрстіні таза көңіл мен достық еді. Өзгеден табылмаса қатын-балаларың дос кой, солармен болса дағы әзілі жарасып сүйіскен өмірден артық өмір болмайды деуші еді.

Махаббатсыз дүние бос,
Хайуанға оны қосындар.
Қызықтан өзге қалсанғ бос,
Қатының, балан, досың бар.

Жүрегі жұмсақ білген құл
Шын дос таптай тыншымас.
Пайда, мақтан бәрі—тұл
Доссыз ауыз тұшымас.

АЛЕКСЕЙ БЕЛОСЛЮДОВ*
БЕЛОСЛЮДОВТЫҢ ҚОЛЖАЗБАСЫНАН

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ әдебиетінің жаңа кезеңі—жазба әдебиеті басталды.

Жазба әдебиеттің негізін салушы есімі Мәшіур деген атпен белгілі болған Жұсіп Көпееев, соныра Абай Құнанбаев болды. Ол туралы әңгіме алда болмақ. Өз руы мен өзін мадактайтын ақындардың ертеден келе жатқан дәстүрінен ірге теуіп алғаш рет Ж. Көпееев халықтың мұнын жырлай бастады. Мәшіур Жұсіп өлеңді жазып шығарды, мұның өзі қазақ әдебиетінің тарихында халықтық сипаттағы жаңа бағыттың дамуына зор түрткі жасады.

Бұған мысал ретінде сол кездегі талантты жастардың бәрінің Мәшіур Жұсіпке еліктегенін айтсақ та жеткілікті. Бұрын өлең қөвшілік алдында ауызша айтылатын, ал ақын атану үшін біреумен айтыска түсетін, жыршы

* Белослюдов Алексей — революцияға дейін-ақ Абай шығармаларын ортас тіліне аударуға әрекет етіп, қазақ поэзиясы жайлы мақала жазған. Бұл іске ағайынды Алексей, Федор, Николай, Виктор Белослюдовтар түгел атсалыскан Орыстың демократиялық пігылдағы зиялды жандары.

Міндегі түрде суырып салма ақын болуы шарт еді. Енді Көпееев өлеңдері оқырманға жазба-ша түрде ұсынылды, ақын деген сөз тек ақын-жазушыларға қатыстыған емес, өлең жазуға қабілетті талант иелеріне де қолданыла бастады.

Көпеевтің бұл күнде әлі көзі тірі, бірақ ештеңе жазып жүрген жок. Себебі әбден қартайған. Ол өлең де, қарасөз де жазды. Оның көптеген публицистикалық макалалары Омбы қаласында шығатын «Дала уалаяты» газетінде басылып тұрды. Көпеевтің шығармалары жазба әдебиетпен қатар дамыған ауыз әдебиетіне ықпал ете алмады. Бірақ ауыз әдебиетінің өкілдері қаншама күш-жігер жұмсағандарымен бұрынғы денгейде тұра алмады. Оларға Абай Құнанбаевтың лирикалық-философиялық өлеңдері зор ықпал етті.

Абай поэзиясы қазақ әдебиетіне терең әсер етіп, оның болашақ жазу бағытын аныктады. Мен бұл жерде Абай мен оның заманы жөнінде аздап тоқталмақпын.

Абай Құнанбаев тобықты руынан шықты, 1845 жылы туып, 1904 жылы қайтыс болды. Оның өмірі қазақтардың орыс мектебіне алғаш рет бара бастаған кезеңге сәйкес келді. Бұл «оқыған» қазақтар өз халқының тарихына немқұрайды қарады, олардың көпшілігінің талабы «Жылтыр түйме» тағуға қалайда кол жеткізуден әрі аспады, сондыктан да олардың көпшілігі шамасы келсе, чиновник болуға тырысты. «Жылтыр түйме» тағумен қанағаттанды. Оқығандардың екінші тобы, яғни белгілі бір себептермен чиновник бола алмағандары «от

басы адвокатурасымен» айналысты. Эдette олар прошения (өтініш) жазды немесе болыстық басқармада писарь болып қызмет атқарды. Ал халықтың ішінде билік үшін, яғни болыстық үшін айтыс пен тартыс қызу жүріп жатты. Орыс әкімдері мен сайлаушыларға пара беру жағдайында өтетін болыстыққа талас пен сайлау көп қаржыға түсетін, шығындар әділетсіз алынған алымдар түрінде кара халықтан өндірілді. Таласқа түсушілер негізінен «оқыған қазактар» болатын. Абай қазақ оқығандарының қызметке, шенге құмарлығын аяусыз әшкереледі, елдің «партияшылдығын» айыптағы. Ол өз өлеңдерінде ел ішінен шықкан оқыған азаматтардың жағымсыз іс-әрекеттерін мінеп, шенеді. Ол ел басқарушыларды единицаға тенеді.

Единица — жақсысы
Ерген ели бейне нөл
Единица нөлсіз-ак
Өз басындық болар сөз.
Единица кеткенде,
Не болады өнкей нөл?
Берекенді қашырма,
Ел тыныш болса, жақсы — сол.

Сондай-ақ Абай ақындарға сын айтып, халыққа пайда келтірмегендіктен:

Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мактар құдай қарғап,—

деп оларға үн катады. Абай көзі тірісінде бағаланбады, мұның себебі ол шығармаларын бастыруға оның шектен тыс ықылассыздығы болды. Ол өз шығармаларын баспасөз бетінде бастырмады, сол себептен оның өлеңдері өзі

өлген соң барып қана қазақ халқына танылды. Ол Пушкин, Лермонтов шығармаларын жақсы білді, олардың біразын қазақ тіліне аударды. Оның өлеңдері халыққа деген шексіз сүйіспеншілікке бөленип, сол кездегі самодержавиялық чиновниктердің тағылық дүниесінің азабын тартып отырған қазақ елінің мұны Абайдың «көрінбеген көз жасы» арқылы ашық бейнеленді. Оның тілі көркемдіктің ең жоғарғы дәрежесінде және осы түрғыдан алып қарағанда, онымен қатар тұруға қазақ ақын-жазушыларының бірі де тең келмейді. Қазақ әдебиетінің одан ары дамуы газет-журналдардың шыға бастауына байланысты болды. Қазақ әдебиетінің өркендеуіне айтарлықтай ықпал жасаған тұңғыш журнал «Айқап» ұзак уақыт шыға алмады, ол қаражаттын жетпеуінен 1915 жылы жабылып қалды. Оларда сол тұстағы ақын-жазушылардың туындылары жиі жарияланып тұрды.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ*
ҚАЗАКТЫҢ БАС АҚЫНЫ

Қазақтың бас ақыны Абай (шын аты Ибраһим) Құнанбаев. Онан аскан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ. Ақмола, Семей облыстарында Абайды білмейтін адам жоқ. Ақмоламен сыйайлас Торғай облысында Абайды білмейтін адам кем, тіпті жоқ деп айтса да боларлық. Олай болуы сөзі басылмағандықтан Абайдың сөздері кітап болып, басылып шыққанша, Абайдың аты да, сөзі де Торғай облысында естілмеуші еді. Ақмола, Семей облыстарында Абайдың атын, сөзін естімедім дегенге недәүір таңырқап қалады. Мен өң әуелі Ақмола облысына барғанымда Абайды білмегеніме, сөзін естігенім жоқ дегеніме таңырқап қалушы еді.

Кай жерде ақындар жайынан, я ақындардың сөздері жайынан әңгіме болса, Абайдың сөзін

* Байтұрсынов Ахмет (1873—1938) — аса көрнекті қорам қайраткері. ғалым, ақын, публицист, педагог, аудармашы. Абай мұрасын кең мағынада танытушы, бағалаушы. Макалалары мен кітаптарында ұлы ақын мұрасын толассыз насиҳаттаушылық енбегі жүргіштылыққа танымалы.

мақтамайтын адам болмады. Абайдың сөзін көрмей тұрғанда мақтағандарына сенбей, қазақ үкілеген өз құнанын өзгелердің тұлпaryнан артық көретін мінез болушы еді, мақтап отырган Абай біздің Әбубекір, Сейдахмет, Ақмолаларымыз сықылды біреу ғой деп жүрдім.

1903 жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер тұсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес, олардың сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терен. Бұрын естімеген адамға шапшаш оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қаласың. Кей сөздерін ойланып, дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмайды. Не мағынада айтылғанын біреу баяндап ұқтырғандаған біледі.

Сондықтан Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік. Олай болғанда айып жазушыда емес, оқушыда. Не нәрсе жайынан жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қарамай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады. Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыларын да сынайды. Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен үздік артық. Ол оқушылық, артыктық басқа ақындардан Абайдың жалғыз сөзіндеған емес, өзінде де болған. Абайдың қандай

болғанын көзбен көрмесек те көргендердің айтуынан білеміз. Сөзінің қандай екендігін сөйлеген соң өзінің де қандай екенін айтып, білдіріп өткеніміз теріс болmas.

Абай Семей облысының қазағы, руы тобықты. Ұлы атасы Ырғызбай Торғай облысындағы Ырғыз деген өзен бойында туған екен. Ырғызбай халқының қолбасы, батыры һәм ел ағасы, биі екен. Тобықтының аймағы аз кезінде Түркістаннан елін ертіп, ауып келіп, Шыңғыс тауы малға жайлыш деп, қоныс еткен екен. Кіші атасы Өскенбай би халық арасында ғаділ би атанған. Өз елі түгіл, басқа алыстағы елдер де араларындағы зор дауларын Өскенбай бидің алдына келіп бітіседі екен. Өз әкесі Құнанбай жұртаузына қараған қазактың бас адамдарының бірі болған. Қазакты төрелер билеп, сұлтандар төрелерден қойылып тұрған заманда солармен таласып, қарадан сұлтан болған адам екен. Шешесі Ұлжан бәйбіше Қарқаралы уезіндегі Әбдірек, Мыржық деген жердегі қаракесектің бошан руынан, Бертіс бидің тұқымынан. Шеше тұқымы құлдіргі, қалжың, әзілге ұста, Кантай, Тонтай деген құлкімен сөгіп, қалжыңмен жеңіп, аты шыққан адамдар нәсілінен. Тонтай малды адам болған екен. Ауырғанында өзгелерден гәрі, қожа-молдалар көнілін жиірек сұрайтынын байқап жүреді екен. Өлер жолы қатты ауырып жатқанда молдалар көнілін сұрай келіп отырғанда айтқан: «Баяғыдан бері — жазыла-жазыла қожа-молдалардан да ұят болды, енді өлмесе болmas» деп.

Абай 1845 жылы туған. Жылы жылан екен. Ибраһим деген атын бұзып, «Абай» деп ат

қойған шешесі екен. Шешесінің сүйіп қойған аты ел арасында шын атынан көбірек айтылады. Абай он жасынан 13 жасқа шейін қырда мұсылманша оқыған. Он үш жасқа шығарда Семейде Ахмет Ырзаның медресесінде оқыған. Медреседе оқып жүрген кезінде үш айдай орысша да оқыған. 4 жыл мұсылманша оқып, үш ай орысша оқып, сонымен оқуды қойған. Он бес жасында-ак балалық қылмай үлкендердің қатарына кіре бастаған. Қазақты меңгеріп, халыққа араны жүріп тұрған төрелермен әкесі Құнанбай таласқанда Абай әкесіне серіктікке жарай бастаған. Зеректікпен естігенін ұмытпаған. Ел ішіндегі сақталған қазақтың бұрынғы өткен билерінің білігі, шешендерінің сөйлеген сөзі, көсемдерінің істеген іci, үлгілі сөздер, ұнасымды әзілдер, мақалдар, мәтелдер сияқты нәрселерді Абай көп біледі екен.

Заман бұрынғыдай болса, Абай алаштың атақты билерінің бірі болуы шұбасіз. Біліммен би болып, жұрт билейтін заман өтіп, таспен би болатын заманға қарсы туған. Білімі көптер жұрт билейтін заманға қарсы туған. Абай жұрт алдына білімін салғанда, басқалар малын салған, жұрттың беті малға ауып, ел билігі Абай қолына еркін тимеген. «Білімнен мал артық болушы ма еді?», — деп Абай жұрттың онысына көнбей таласқан. Сөйтіп партия алаңына кіріп кеткен. Өнер-білімін партия ісіне салған. Білімнің қызығын жалғыз ғана тобықтылар көріп, басқаларға пайдасы тимей, болыстыққа құмар көп қазақтың бірі болып, бәлки сол күйімен өліп те кетуі ықтимал еді. Қазақтың бағына ондай болудан құдай сақтаған.

«Қазақ», 1913, №39.

* * *

1880 жылдарда жер аударылып барған Михайлэс деген бір білімді кісімен, қазак ғұрпындағы қағидаларды жиуға елге шыққан Гросс деген екеуімен Абай таныс болған. Бұлар Абайдікіне қонаққа келіп-кетіп жүрген. Абайдың тегін адам емес екенін байқап, олар болыстықтан ғөрі жақсырақ нәрсе барлығын Абайға сездірген. Абайдай зерек адамға жөн сілтесе болғаны, онан аргысын өзі іздең табады. Олар орыстың атақты ақындары Пушкин, Лермонтов, Некрасов барлығын, қара сөзді келістіріп жазғыш Толстой, Салтыков, Достоевский барлығын, сөз сыншысы Белинский, Добролюбов, Писарев барлығын Абайға білдірген, олардың кітаптарымен таныстырыған. Өлең жазған Пушкин, Лермонтов, Некрасовтар қазактың би-болыстарынан ғөрі қадірлі екендігін Абайға түсіндірген. Ғылымды жүртта өлең жазу, сөз жазу нағыз қадірлі істің бірі екенін Абай енді ұқкан. Ақындық, өлеңшілік ел көзіне қадірсіз көрінсе, ол кемшілік ақындық пен өлеңшіліке емес, ақындық пен өлеңшілікті орына жұмсағандықта екендігін, ақындық пен өлеңшілікті қазак ақындары, өлеңшілері қайыршы-тіленшілік орынға жұмсағаннан өлеңнің қадірі кеткенін Абай әбден білген соң, өлең жазуға түскен.

Абай жас күнінде күлкі үшін қалжың өлеңдер, қыздарға ғашық өлеңдер жазған, есейген соң арланып, тастаған екен. Михайлэспен кез болмаса, сол күйімен бәлки кетер еді. Қандай үлгілі, қандай мағыналы, қандай асыл, қандай терең сөздер жерге көмілер

еді. Абай' сөздері дүниеде қалғаны қазаққа зор бак. Бетін түзеп, жөн сілтеген кісілерге де, сілтеген жолды лақпай тұп-тура тапқан адамға да казақ балалары талай алғыс берер. Орыс ақындарымен танысып, өлең орны қайда екенін білгеннен кейін, Абай өлеңге басқа көзбен қарап, басқа құрмет, ықыласпен күтіп алып, төр түгіл, тактан орын берген. Бірақ басқа сөзден өлеңнің таққа мінгендей артықшылығы қандай? Оны да көрсетіп, айтып қойған. Айт羞ы мен тыңдаушының көбі надан болғандықтан, өлең болып айтылып, тыңдалып жүргендердің көбі өлең емес екендігі, өлең жазушылар болса да келістіріп жазушылары ішінде бірен-саран таңдама екендігі, жұрт мағыналы, маңызды, терең сөзден гөрі, мағына жоқ, маңыз жоқ, желдей гулеп құлакқа дыбысты тиіп, өте шығатын жеңіл сөздерді тыңдауға құмар екендігі Абайдың өлең жайынан жазған сөзінде көрсетілген. Сол сөзінен Абайдың сыншылығы, өлең жақсы болуға не керектігін білетіні де көрініп тұр. Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған. Бұлардың үстіне Абай көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш болған. Абайда өлең сөздің неше түрлі үлгісі, өрнегі табылады. Ол өрнектерді ойдан шығармай, орыстан алса да орыс өлеңдерінің өрнектері казақ тіліне жарайтындығын бастап көрсеткені де зор көсемдік. Абай өлең жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген. Сондықтан өлеңі кай

тарапынан да болса толық. Жалғыз-ақ бір міні бар: ол мін өлең бунақтары тексеріліп, орнына қойылмағандық. Оның оқығанда я әнге салып айтканда кемшілігі зор болады. Дауыстың ағынын бұзып, өлеңнің ажарын кетіреді. Мысалы, төселіп, желіп келе жатып, шоқытып кеткен сияқты, тайпалып, жорғалап келе жатып, текіректеп кеткен сияқты. Бұл кемшілікті түзетуге болады. Өлеңнің үш буынды бунақтары мен төрт буынды бунақтарын, алмасып кеткен жерлерін алып, өз орындарына қойса түзеледі. Мұнан басқа Абай өлеңдерінде мін бар деп өз басым айта алмаймын. Кейбіреулердің айтатын «ауырлығы бар» деген сөздер ол өлеңнің қиысын келтіре алмағаннан емес, өрнегінің жаңалығынан, қазақ өлеңдерінің дағдылы түрінен басқараС болған соң, оқушылар жаттыққанша жатырқайды. Соңанғана ауыр сияқты көрінеді.

Абайдың өзі тексергіш болған соң, оның өлеңін тексеріп, қате шығарып ешкім жарыта алмайды. Абайдың қандай сыншы, сөз тексергіш екендігін төмөндегі сөзінен байқауға болады:

Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы,
(Қиыннан қиыстырар ер данасы)
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы
Ол ақынның білімсіз бейшарасы.
Айтушы мен тындауши көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.

Әуелі ұят-хадис сөздің басы,
Косарлы бәйітсымал келді арасы.
Қисынымен қызықты болмаса сөз,
Неге айтсын пайғамбар мен және алласы.

Мешіттің құтпа оқыған ғұламасы,
Мұнәжат ғалымдардың зар-наласы
Бір сезін бір сезіне киыстырап,
Әрбірі келгенінше өз шамасы.

Өлеңге әркімнің-ак бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты құміс, сез жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?

Бұрынғы ескі биді тұрсаң барлап,
Мақалдан айтады екен сез қосарлап.
Ақындары ақылсыз надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.

Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мактау өлең айттыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеменен қайыр тілеп,
Кетірген сез қадірін жүртты шарлап.

Мал үшін тілін безеп, жанын жалданап,
Мал сұрап біреуді алданап, біреуді арбалап,
Жат елде қайыршылық қылыш жүріп,
Өз елін «бай» деп мактап, құдай қарғап.

Қайда бай мақтаншакқа барған таңдалап,
Жиса да бай болмапты қанша малды ап.
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді соларды андалап.

Ескі бише отырман бос мақалданап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сез түзелді, тындаушы сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аялданап.

Батырды айтсам, ел шауып алған талап
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап.
Әншайін күн өткізбек әңгімелеге,
Тындар едің әр сезін мыңға балап.

«Казак», 1913, №40

Абайдың асылын танып, дұрыс баға берген нәрсесі жалғыз өлең емес. Көп нәрсені Абай сөз қылған, сол сөздерінің бәрінде де Абайдың әр нәрсенің асылын танығаны, білгені көрінеді. Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен үздік артықтығы әр нәрсенің бергі жағын алмай, арғы асылынан қарап сөйлегендіктен. Басқа ақындардың сөзге шеберлігі, шешендігі Абайдан кем болмаса да, білімі кем болғандығы даусыз. Абай сөзінен Әбубәкірдің «шайды, кебісті әркім тұтынып кеткені асылды қорлау болды» деп кайғырған сөздері табылмайды. Басқа ақындар аз білімін сөздің ажарымен толтыруға тырысқан. Абай сөздің ажарына қарамай, сыпайышылық қарамай, әр нәрсенің бар қалыбын сол қалыбынша дұрыс айтуды сүйген. Мысалы, «Аттың сыны» деген өлеңінде сыпайышылық жүзінен құлакқа жағымсыз тиетін сөздер бар. Бірақ аттың сынына керек мүшелері болған соң оларын айтпаса, аттың сыны толық болып шықпас еді. Абайдың «Аттың сыны» деген өлеңін оқығанда көз алдында сол жақсы аттың өзі тұрғандай пішіні келіп елестейтіні — жақсы атқа бітетін мүшелердің бірін қалдырмай жазғандықтаң. Абай көп нәрсені білген, білген нәрселерін жазғанда мынау халыққа түсінуге ауыр болар, мынаның сыпайышылыққа кемшілігі болар деп тайсактап тартынбаған, хақиқатты қалыбында, теренді терен қалыбында жазған. Хақиқатты тануға, тереңнен сөйлеуге бойына біткен зеректігінің үстіне Абай әр түрлі Европа білім иелерінің кітаптарын оқыған. Тәржіме халын жазушы Элихан Бекейхановтың айтудына қарағанда Абай

Спенсер, Льюис, Дрипер деген Европаның терең пікірлі адамдарының кітаптарын оқыған. Өлең жазушылардан орыстың Лермонтов деген терең пікірлі ақынының өлеңдерін сүйіп оқыған. Сондықтан Абайдың терең пікірлі сөздерін қарапайым жұрттың көбі ұға алмай, ауырсынады. Абайдың өлеңдерін мың қайтара оқып жаттаған алып жүрген адамдардың да Абайдың кейбір өлеңдерінің мағынасын түсініп жетпей жүргендегірін байқағаным бар. Тіпті осының мағынасы не деп сұрағандары да бар. Сол өлеңді алып қарасақ, айтылған пікірде, ол пікірді сөзбен келістіріп, айтуында еш кемшілік жок. Түсіне алмаса ол кемшілік оқушыда. Сондай түсінуге қын көретін сөздерінің бірі мынау:

Көк тұман алдындағы келер заман,
Үміті сәуле етіп кез кеп қадалған.
Кеп жылдар кеп күнді айдал келе жатыр,
Сипат та, сурет те жоқ көзім талған.

Ол күндер өткен күнмен бәрі бір бәс,
Келер, кетер артына із қалдырmas.
Соның бірі — арнаулы таусыншық күн.
Арғысын бір-ак алла біледі рас

Ақыл — мен, жан-мен өзім, тән менікі,
Менімен менікінің мағынасы екі.
Мен өлмекке тағдыр жоқ әуелі бастан,
Менікі өлсе өлсін оған бекі

Шырақтар, ынталарың менікінде.
Тән құмарын іздейсін күні-түнде
Ғадаләттік, арлылық махаббатпен,
Үй жолдасың қабірден әрі өткенде.

Адам ғапыл дүниені дер менікі,
Менікі деп жүргеннің бәрі онықі.
Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Соны ойлашы болады не сенікі?

Көптің бәрі көп деме, көп те бөлек,
Көп ит жеңіп, көк итті күнде жемек
Ғаділет пен мархамат көп азығы,
Қайда көрсөң болып бақ соған көмек.

Әркімнің мақсұты өз керегінде,
Біле алмадым пысығын, зерегін де
Саяз жүзер сайдалдар ғапыл қалар,
Хақиқатта дін-дағы тереңінде.

Абайдың осы сөзінің дұрыс емес қате айтылған, теріс айтылған, жұмбақ қылып, ашпай айтылған еш нәрсесі жоқ. Бәрі де дұрыс, тұзу, тиісті орнында айтылған сөздер. Оған оқушылар түсінбесе, ол Абайдың үздік, ілгері кетіп, оқушылары шаңына ере алмағанын көрсетеді. Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білу керек. Абайдың сөздері 1909 жылы кітап болып басылып шықты. Бірақ жұртқа таралмай жатыр. Басылған кітап Ақмола, Семей облысынан басқа облыстарға таралмауы кісі таңқаларлық іс. Абайдың сөзін Семей ләпкесіне қамап, жасырып қоймай, күллі қазақ баласы уалаяттардағы кітап сатушылардың бәрінің де магазиндерінде жүргізу керек еді. Абайды колымыздан келген қадірлі жұртқа таныту үшін мұнан былай кейбір өнегелі өрнекті сөздерін газетаға басып, көпке көрсетпекшіміз.

«Қазақ» 1913, №43.

НҰҚ РАМАЗАНОВ*
АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ (1845—1904)

Тобықты руынан шыққан ақын Абай Құнанбаев Семей уезі, Шыңғыс тауында туған. Оның шығармаларында қазақ халқының рухани әміріндегі өзгерістер айқын бейнеленген. Тұла бойына қазақ даласының жүқпар исін сініріп, еркін көшпендейділік өмір жыршысы болған Абай халық сөз өнерінің ауызша қолдан-қолға түспейтін жинағына айналды. Ол халық тұрмысының калпы өзгере бастағанын көріп «алтын сезім мыс болды» деп тұла бойын шымырлаткан аңсау сезімін образды түрде білдірген. Орыс мәдениетінің әсеріне ерте берілуі себепті, халық тағдыры алдындағы жауапкершілік сезіміне қатты алаң болады.

80-жылдағы саяси жер аударылғандармен танысу оның дүниетаным шеңберін кеңейтті. Қазактар арасынан бірінші болып орыс мектебінің өзіне еткен әсер күшін сезіп, орыс әдебиетіне қатты қызығады. Пушкиннің «Евге-

* Рамазанов Нұқ — Кереку уезинің казагы. Абайдың әмірбаянын алғаш рет орыс тілінде жазып, 1914 жылы «Әлшархиат» жинағында жариялаған Петроград қаласының студенті.

ний Онегинің» және Татьянаның хатын аударып, оған арнап ән шығарысымен-ақ ол бүкіл казак даласын шарлап кетті. Әшкерелеушілік рухы өзіне жақын болғандықтан Крыловтың мысалдарын аударады. Өзінің бір өлеңінде халықты қасқырша талаған қызметкер тілмаш қазақтарды сынап «Ойында жок бірінің, Салтыков пен Толстой», — дейді.

Абай жас кезінде-ақ ақылға алғыр, сөзге шешендігімен тобықтының басшысына айналады. Қазақтар арасында жи болып тұратын даушарларды ешкім де Абайдай білгірлікпен оп-оңай шешіп, ескі билік жолдарын да одан артық білген емес. Абайды руластары болыс сайлайды. Халықтың надандығына қарсы алысып, кемшілігін аяусыз сынауға кіріскеңде, оған қарсы партия үйымдасады. Бұдан көнілі қалған Абай болыстық қызметті өз еркімен тастанды...

Өз өлеңдерінде ол қазақ елінің болымсыз жақтарын сынап, намысын қозғап жаман әдет-ғұрыптан арылтпақшы болады. Абай өлеңдері ауызша айтылуы не біреуден біреу көшіріп алу арқылы тобықты болысынан тыс жердегі қазақтар арасында да тараалып жатты. Бірақ өз руы тобықтыларға әсері үз болғанына ызланып:

— Арғын, найман жылса,
Таңырқаған сезіме.
Қайран сезім көр болды,
Тобықтының езіне, —

деп өкінішті ойын жасырмайды.

Өмірінің соңғы шағында Абай жастармен араласып, әңгімелесуге бар ынтасымен кірісті.

Тыңдаушыларын қасына жинап алып: қалай өмір сүру керек, дүниеден қандай ғалымдар еткен, олар нені үйретті деген тақырыпка әңгіме өткізеді. Ол берген ақыл, кеңес жастарға әсер етпей қалмайды. Ол жастармен әңгіме үстінде өткізген уақытын өмірінің ең жаксы сәттері деген екен.

Абай өлеңдері ел арасында қалай тараған?

Даладағы қазактар ортасында ақындық өнерді көсіп еткен әнші, ақындар болған. Олар ауыл-ауылды аралап, домбыра тартып, өлең айтып, дәүлеттілерге арнап мактау өлең айтқан. Байлар да оларға сыйлық тартып отырған. Сый беруде сараптық жасағандарды әжүа-сықақ сөздермен мазактап, сарапты есінен кетпестей күлкіге ұшыратып отырған. Ақындардың көпшілігі сауатсыз болғандықтан, өлеңдерін жазып не жаттап алмаса ұмыт болып кала берген. Өлеңді домбыраға қосылып, экспромтты түрде айтқан. Қазактар ақын сезін жаксы тыңдағанымен, іштерінен оларды жеккөріп, қайыршы деп ұнатпаған. Осылай болса да бір ауылға ақын келіпті, деген сөз сырттағыларға тез таралған. Кешкүрим ақын қонақ болған ауылға қойши-қолаңымен түгел жиылған. Үй иесі кедей болса да кой сойып, үйіне ақын түскенін мақтан көрген. Үйдің іші тыңдаушы жүртқа лық толған тұста, үй иесі ақынға сыпайылықпен өлең айтуды сұрап отырғанын білдіреді. Ақын колына домбырасын алып, құлак күйін келтіріп ұзак отырады да, өлеңді бірден бастап кетеді.

Ақын, жыршы алдымен ғашықтық жырларды төгілтіп алады да қисса не бір ақынның

өлеңін айтуға көшеді. Ақын кеткен соң жастар осы айтылған өлеңді жаттап алғып, айтып жүретін болған.

Абай өлеңдері тындаушыларын қатты ұйытқан. Түрі көркем, мазмұны жағынан оның бәрі де халық өмірінің шындығынан алынған. Ақын, жыршылар Абайдың мысқыл, сықақ өлеңдерін айтқанда тындаушылар өз бойындағы не өзгелер бойындағы дөп басып көрсеткен міндерін көріп, дуылдасып күлісіп отырған. Көтеріңкі күлкі біртіндеп саябырлағанда, тындаушылар ойға шомған. Ал жыршы, ақындар Абайдың «Бүркітші», «Аттың сыны», не табиғат, махабbat лирикаларын айтқанда, олардың көңіл күйі кайта көтеріліп, қанаттанып кетеді.

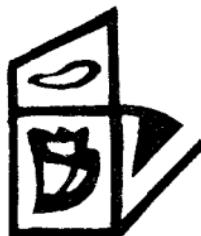
Басқа қазақ ақындарындағы үйкас үшін өлеңді жамау-жасқау қосалқы сөздермен былғау Абайда болмаған. Оның өлеңінде бірдей бір басы артық сөз жок. Эрбір сөз өз орнында тұрып, терең мағына білдіреді.

Абайдың көп өлеңдері үшты күйді жогалып кеткен. Өйткені Абайдың шабыты қозған тұста кез келген бір жапырақ қағазға жаза салып, жазғанын кез келген сұраған кісіге, не әңші, өлеңшіге берге салатын әдеті болған. Абай қайтыс болған соң әлгідей жазылған қағаздарды жинау арқылы кішкене кітап көлеміндей өлеңдер жинағы кұрастырылған.

«Әшархият» М., 1914, 224—227 беттер.

МИРЖАҚЫП ДУЛАТОВ*

АБАЙ

Бұғін атакты қазақ ақыны марқұм Абай Құнанбаевтың апатына дәл он жыл толды. Егер Абай қазақтан өзге оразды жүрттардың бірінің ақыны болса, сегіздегі баласынан сексендергі шалына шейін түгел атына қанық, сөзімен таныс болар еді. Елі туғанына сүйсініп, өлгеніне тегіс күйінер еді. Опатына 10, 25, 50, 100 жыл толған сайын бетін жұрт ескеріп, мәтбұғаты қайнап, есімін мәңгіге шейін қалдыруға өшпес белгілер орнатып, құрметіне неше түрлі ізгі жайлар ашар еді.

Не шара? Біздің жұрт алі күнге шейін мәдениет басқышының ең төменіне аяқ баса алмай тұр. Қазақ әдебиетінің атасы хакімінде тарихта аты алтынмен жазыларлық Абай Шыңғыс тауында туып, Шыңғыс тауында 60 жылдық өмірін өткізіп, сол Шыңғыстауында өлді. Туғанын, жасағанын, өлгенін өз елі Тобықтыдан басқа қалың қазақтың көп жері

* Дулатов Міржақып (1885—1935) — әйгілі қоғам қайраткері, ақын, жазушы, педагог. Өлеңдерінде Абайдың ақындық дәстүрін дамытқан ой пікірдегі жаңашыл ақын

білмей де қалды. Осы заманда үш ауыз сөздің басын құрай білмейтіндердің жазулары тасқа басылып, халыққа тарап, сынға түсіп тұрғанда Абай сөзі өлгеннен кейін бес жыл өткенде басылды. Абай кітабы басылғаннан соң да, елге көп таралмады, былтырдан бері «Қазакта» да Абайдың кім екендігі жайында жазылған соң қазақтың әр жерінен сұраушылар бола бастады. Абай сөзі өзінің тірі күнінде басылмау себебін өлген соң да балалары неге тез бастырмағанын білмейміз. 1904 жылы маусым жұлдызының басында Омскіге барғанымда Абай өлеңдерінің жазбасын алғаш Ахмет Байтұрсыновтан көрдім. Сонда Байтұрсынов айтты: «Есітуімше, Абай өз өлеңінің басылып шығуын тілемейді, һәм бастырушуға, ешкімге рұқсат бермейді екен. Күз Қарқаралы қаласына барамын, сонда әдейі бұрылып, Абайға сәлем беремін, танысамын һәм өлеңдерін бастыру жайынан сөйлесемін», — деп. Ахмет Абайды көруге нәsep болмады. Абай өмірі күзге жетпей, сол маусымның 23-інде опат болды.

1905 жылы «Семипалатинский листок» газетасында һәм онан кейін Семейдегі Географический обществоның шығарған бір кітабында Фалихан Бөкейханов Абайдың тәржіме халын жазды һәм кешікпей кітабы да басылатынын білдіріп еді. Бірақ тез шықпады. 1909 жылы Абайдың балалары һәм інілерінің разылығымен һәм Фалиханның әжетімен Абай кітабы Петербургте Бураганский баспахранасында басылып шықты. Бұл күнгі колымыздың кітап сол бірінші баспасы.

Бүгін Абай секілді атымен қазақ халқы мактанарлық ақынымызды арамыздан

жоғалтқанымызға 10 жыл толуын еске түсіріп, халқымыздың мұндай адамның қадірін білмеуін айтып қана өтеміз. «Тәржіме халы» өткен жылы «Қазактың» 39, 41, 43 нөмірлерінде, бұрын өз кітабында һәм географический общества кітабында жазылғандықтан, бұ жолы тақrap жазбаймыз.

Абай сынды ақынның қадірін білмеу қазақ халқының зор кемшілігін көрсетуге толық жарайды. Себебі қазақ өзге жұртпен үзенгі қағысып, тең халық болып жасай алмауы— тарихы, әдебиеті жоқ халықтың дүниеде өмір сүруі, ұлттығын сақтап ілгері басуы қын. Әдебиеті, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып жоқ болады. Қай жұртта болса да жалпы әдебиет жансыз тән жасамақ емес. Қайдан өрбігенін, қайдан өскенін, ата-бабалары кім болғанын, не істегенін білмеген жұртқа бұл талас-тартыс, тар заманда арнаулы орын жоқ. Сондықтан Абайдың аты жоғалуы, мұнан кейін де шығатын Абайлар сондай ес-кересіз ұмытылу ықтималы қазақтың жоғалуы, қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей.

Соның үшін жиырмасыншы ғасырдың таңында халқымыздың үйқыдан азырақ бас көтеруі жас әдебиетіміздің өсуі, белгілі кіслеріміздің тірлігінде һәм өлген соң да мәнігі ұмытылмастай болуы-біздің бірінші ескеретін борышымыз. Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш Абай сөзі, Абай аты боларға керек. Абайға шейін қазақта қолға алып оқырлық, шын мағынасында қазақ әдебиеті дерлік бір нәрсе болған жоқ еді. Абайдың бізге қымбаттығы да сол. Бәлки мұнан кейін Абайдан үздік, артық ақындар, жазушылар шығар. Бірақ ең жоғарғы

ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жүлдyz — Абай.

Орыста бірінші жазушы — Ломоносов бір балықшының баласы еді. Онан кейін сан жүйріктер шығып жатыр, сонда да орыс әдебиетінің тарихында бірінші орын, бас бәйге Ломоносовқа арнаулы. Неше жұз жылдан бері Ломоносовтың атын орыс халқы көnlінде һәм тілінде сақтап келеді. Мұнан соң мың жылдар өтсе де, оған көрсетілген қадір құрметтері артпаса, кему жоқ. Біз де Абайға сол көзben карапға керек. Абайдың есімін, сөзін өте құрметтеп, ұмытпастай басына белгі орнатып, құрметіне ізгі жайлар ашарға керек.

Бір-екі ай мұнан бұрын Семей қаласында білімді, жүргегінде жалыны бар бірнеше азаттар Абай құрметіне хирагатхана ашады деп қуанып едік, сол хабардың жандануына тілекtesпіз. Бұл туралы өрнекті басшылықты әуелі Семей халқынан күткеніз. Откен 26 қаңтарда Семей қаласында Географический общества, ондағы оқыған қазақ жастарының жәрдемімен Абай құрметіне әдебиет кешін жасағандығы Семей халқынан күткен үмітімізді күшеттүге зор дәлел болса керек... Ол кеш бірінші қазақ ақынының құрметіне жасалған бірінші әдебиет кеші болып һәм бірінші қазақ әйелінің Нәзипаханым Құлжанов жамағаты майданға түсіп берген өрнегі еді.

Біз бүгін ардақты ақынымыз марқұм Абайдың рухынадұға қылып, қараңғы заманда шырақ жакқан басшымыздың есімі, құрметі, терең мағыналы асыл сөзі атадан балаға, немереден шөбереге үзілмей сақталуын тілейміз.

Зәрредей шұба етпейміз, Абайдың өлген күнінен қанша алыстасақ руҳына сонша жақындармыз. Үнемі бұл күйде тұрмас, халық ағарар, өнер-білімге қанаң, сол күндерде Абай құрметі күннен күнге артылар. «Бірінші ақынымыз» деп қабіріне халқы жиі-жі зиарат етер, халық пен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар. Ол күндерді біз көрмеспіз, бірақ біздің руҳымыз сезер, қуанар.

«Қазақ», 1914, 23 шілде, №67

M.M.

СЕМЕЙДЕГІ ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ПОД
ОТДЕЛ ПАЙДАСЫНА ЖАСАЛҒАН КЕШ

Бұл айтылған нәрсе атына қарағанда орысша болса да кеште ойналған тамашаға қойылған нәрселер бәрі де қазақша еді. Біз өзіміз істеуге тиісті болған бір істі бізге орыстар істеп берді. Алашқа аты мәлім атакты ақын һәм философ Ибраһим Құнанбаевтың өлгеніне биыл он жыл толады. Ілгері басқан жұрт мұндай қадірлі адамдарының атағын шығару үшін талай белгі істеген болар еді. Біздің көбімізге Абайдың кім екені де белгісіз: оның кім екенін бізге орыстар танытып жатыр. Жоғарыда айтылған кеш өткен ғинуар жұлдызының 25-інде Собрания залында болып еді. Бастап Абайдың орысша жазылған ғұмырнамасы (биографиясы) оқылды. Арасындағы өлеңдер қазақша жазылған еді. Бұл ғұмырнаманы мұнан біршеше жыл бұрын Әлихан орысшаға көшірген екен. Көпке оқушы семинария учителі Н. Құлжановтың жамағаты Назипа

ханым болды. Сөздің аяғында: «Абайды туғызған қазак даласы, тағы да талай Абай секілді, бәлки онан да артық данышпандар туғызып» дегенде тындаушы қазактардың жүйесі босап, көздеріне жас алғандары да болды. (Байқұс қазак кам көнілді ғой). Назипа ханымның орысша таза сөйлеуіне орыстар тан қалды.

Екінші-Абайдың өз әнімен өлең айтылды; бұғ да тәуір шықты. Үшінші-атақты бір баксы қобыз ойнап сарнады; қаруы қайтқан қартан адам екен, артық келістіре алмады; сөйтсе де баксы ақырғанда орыстардың кейбір әйелдерінің қорқып, орындарынан ұшып түргелгендері болды.

Абайдың өлеңі айтылады, баксы ойнайды деген хабарды естіп қаладағы, қырдағы жиылған қазактың көбіне билет жетпей қалды. Қазактың өз тілінде ешиәрсे болмағандығынан тыныш жүрген халық екендігі білінді (қазак сауықкой халық қой). Қазақ оқығандары бала-шағаларыменен көтеріле барыпты. Абайдың қадірі халыққа зор екен. Абайдың өлеңі оқылғанда талай қазактың көзінен жас мөлдіреді.

Бұл кешті жасауға Нұрғали Құлжанов, Абайдың балалары Кәкітай һәм Тұрағұл мырзаның өлеңге, білімге ыңғайы бар деп айтысады, Абай секілді сұңқардың орны бос қалмас деп үміт етеміз. Қазақ шежіресінің негізін құрган, қазірде өлеңмен бірнеше кітаптар

жазған ақсақал Шәкерім қажы осы Абайдың інісі болады.

Кештен қалған саф пайда 420 болды. Зал кең болып билет жеткенде пайда екі есе артық болатын еді.

«Айқап» журналы, 1914 ж. №4
67-68 беттер

ҚҰЛЖАНОВА Н.*.
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ КЕШІ

13 акпанды Семейдегі сәудегерлер клубында қазактың жас талапкерлерінің ыжтиhatымен мұсылман атынан жаралыларға деп ашылған науқасхананың һәм қазақ мұқтаж оқушыларының пайдасына болған қазақша әдебиет кешінде болғандарды жазбакшымын.

Кеш басталарда сағат сегіз жарымда Райымжан Мәрсеков шығып қазақ әдебиеті турасында біраз сөйлемді (Райымжан мырзаның сөзі 112 һәм 113-нші нөмірде басылды). Оナン соң Нұргали мырза Құлжанов шығып ақсалдардан, қажылардан ғафу өтінді. Алдыңызға келіп өлең айтатын келіндеріңізді айыпқа бүйірмассыздар, иғі жұмыс үшін істелген кеш қой деп, және де Сара қызы бен Біржан салдың жөнін айтты.

* Құлжанова Назіла (1894-1938) — казақ қыздарынан шықкан алғашқы журналист, педагог Абай мұрасының тәнкесінде дейнінг насиҳатшысы. 1914 жылғы 26 қантарда Абайдың қайтыс болғанына он жыл толуына байланысты Семейде әдеби кеш өткізіл, «Қазақ ақыны Абай (Ибраһим) Құнанбаев» деген тақырыпта казақ, орыс тілдерінде баянда ма жасаған.

Перде ашылысымен-ақ алаңның оң жағынан басында шокпардай үкі таққан құндыз бөрік, үстінде жібек шапан, белінде күдері белбеу, қолда үкілі домбыра, касында төрт-бес бозбаласымен әсемденіп ән салып Біржан шыға келді. Тігулі тұрған шатырдың қасына келіп: «Осы үйде Сара бар ма?», — деп, сырттан айғай салды. Әрберден соң шатырдан қасында он шақты қыздарымен жарқ етіп Сара қыз шыға келді: басында кәмшат бөрік, үстінде оқалы тон. Біржанға біраз қарсы қарап тұрып «Кел, шырағым, амандасайық» деген Біржанның сөзіне ілтифат етпестен сол жактағы биік орынға барып, шалқая түсіп отыра кетті. Көпке дейін көзіне ілмегенсіп, сәнденіп, маңызданып отырды.

Біржан сал оң жаққа отырып, соナン соң екеуі айтысты. Сара қыз болған — Тұrap ханым Қозыбағаров жамағаты еді, бұқ кісі өлеңді анық айтып, сөзін салмақпен сөйлеп, сөз аяғында бір түрлі әнмен баяулатып ақырындарып келіп, соңғы жағында көтеріп салғанда, жиылған халық сүйінгеннің белгісін үсті-үстіне қоя шапалактап білгізді. Біржан болған семинарияда окитын шәкірт Жұсіпбек мырза Аймауытов — Біржанның өлеңін өзіндей болып-ақ айтты. Бұлардың шыққан түрі, отырып өлең айткан әлпі жиылған жұртқа Біржан сал мен Сараның өздері отырып айтқандай-ақ көрінді.

Кештің бұдан соңғы бөлімдерінде ән салып, домбыра шертіліп, Абайдың «Қыс», «Бұлбұл мен есек», Үйбрай Алтынсариннің «Жаз», «Өситет сөз», «Тұлқі», «Балғожа бидің оқудағы баласына жазған хаты» оқылды. Әншілер «Ырғакты», «Толкыма», «Гауһартас», «Әридаш», «Фалия» деген әндерге салды.

Ән салушылар: Жүсіпбек, Фали, Қайықбай бала, Әлмұхамед бұлардың кай-қайсысы болсада, әнді келістіріп, жұрттың көңілін көтеріп, риза боларлық етіп салды. Әсіресе Фали ән салғанда, әні де, үні де басқасынан гөрі көтеріңкі болып, жиылған халық бір түрлі ризалық көрсетіп, қайта-қайта шақырып, қол шапалақтады. Мұны естігенде ардакты ақсақал Потаниннің сөзі еске түседі. «Енді бір елу жылда қазақ ойыншылары патша театрында ән саларлық дәрежеге жетеді» деген.

Қайықбай бала 13-14 жасар бала «Әридаш» деген әнге салғанда мұның даусына кісі таңданарлық болды. Жүсіпбек пен Әлмұхамед әндерін жақсы-ак салды. Әсіресе, Жүсіпбек «Фалия» деген әнге салғанда жұрт қатты сүйінді.

Ушінші бөлімде Жанақ пен Баланың айтысы болды. Бұлар жерге малдасын құрып отырып қарама-қарсы айттысты. Жұртқа Жанақ пен Баланың өздері айтқандай-ак көрінді.

Екінші бөлімде екі домбыра мен бір мандалинші қосылып казақ күйлерін тартты. Бұл ойнаушылар да күйдің жақсысын салып, бірдей келтіріп, сондай ұста ойнады. Ойынға келген халық бір түрлі құмарланып, үсті-үстіне шақырып тартқызыды.

Төртінші бөлімде қазактың бұрынғы замандағы батыры, үстінде соғыска шыққанда киетін сауыт, басында темір дулыға, бір қолында найза, бір қолында айбалтасымен көрінді. Онан соң Орал, Торғай, Жетісу, Семей облыстарының жас келіншектері өз киімдерімен көрсетілді. Ең ақырында қыз-келіншек, бозбаларап айнала отырып елең айтып, әдебиет кеші осымен сағат он екі жарымда тарқады.

Бұл әдебиет кешін бас болып істеуші Нәзипа ханым мен Нұрғали Құлжановтар еді. Бұларға қазактың жас талапкерлері қосылып һәм құрметті қажыларымыз, ақсакалдарымыз бәйбішелерімен ойынға келіп, бар ықластарымен жаһаддес болып, әдебиет кеші көркем де қызық болып өтті.

Бұл кеш жалғыз қазақтарға емес, барша келген адамдарға бір түрлі көнілді көрінген. Орыстар болсын, ноғай бауырларымыз болсын біз әдебиет кешінің мұндай қызықты болып шыққанын білмейміз десті. Жұрттың көпке дейін сөйлеген әңгімесі осы ойын болды. Бармай қалғандары катты өкініште болып, енді осындаі ойын қашан болар екен дегендер де көп.

Ойыннан жиналған ақша 817 сом болды. Шығын 277 сом. Мұның үстіне қадірменді ақсакалымыз Жақия қажы Бейсеков жастарымыздың алғашқы талап еткен жолы еді ғой, біз көтермегенде кім көтереді деп 100 сом сый қылды. Барлығы 917 сом болды. Саф пайда 640 сом.

Бұл ойын істегендеге кішкене ғана бір кеш бола ма деп ойлап етілсе де, қазактың жақсылары, ақсакалдары, қажылары — бәрі жа-

стармен ынтымағын біріктіріп, қызметтерін аямай қылыш жұрттың жиылуы ойлағаннан артық болып, отыратын орын жетпей, клубтың іші түрегеліп тұрган халыққа сыймай кетті. Билет сатуға қатты жаһад айтып, керекті нәрселерді тапқызып беру турасында һәм ойынға құрметті ханымдардың келуіне себепші болып көп қызмет көрсеткен Каражан бай болды. Бұған шейін жақсыларымыз бен қарияларымыз бір бөлек, жастарымыз бір бөлек жіктеніп жүруші еді. Енді бұлардың ынтымағы, бірігуінің басы осы болар деп үміт етіп, қуаныш қыламыз һәм ұлтына қызмет етерлік Жақия қажыдай аксақалдарымыз, Каражан байдай мырзаларымыздың көбеюіне тілеулеспіз.

«Қазақ» газети,
1915 жыл, 28 наурыз, № 114

НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВ*

ӘДЕБИЕТІМІЗГЕ КӨЗ САЛУ

Біздің алдымызда казір жаңа тарихымыз майданға қойған һәм шешілуі қажет мәселелер — шуббасіз тіл һәм әдебиет мәселелері. Жас буынды келер заманға даярламақ үшін ұлт мектебі негізін тұзу, елжіреген жас жүрекке биік идеялы жарығын салу үшін ұлт әдебиетін гүлдендіру ісіне уақыты келер, біз де талпынармыз. Ол заман казақ тілінде басқа тілдердегі һәр-бір мағына, айырым сөздерге жауап ұратын эквиваленттер (дәлме-дәл мағыналар) болуы лазым. Біздің халық әдебиетіміз бар, мол. Енді әдебиетіміз үшін жаңа тіл, жаңа қазақша әдеби тіл туғызыу лазым. Қазіргі қазақ тілі үшін жаңа сөздер, жаңа түрлер, жаңа кестелер жетпейді. Дұрыс, қазақ тілі басқа түрік тілдеріне қарағанда

* Тереқұлов Нәзір (1893—1937) — қоғам қайраткері, ғалым. Орта Азия мен Қазақстанда баспасөз орындарын үйімдастыру, газет-журналдар шығару, саяси көркем әдебиет туындыларын ұлт тілдерінде аудару және оларды редакциялау ісіне басшылық етті. Та什кентте тұнғыш рет Абай шығармаларының жарық көруіне тікелей қамқорлық жасады.

самобытность, уездік жағынан байырақ һәм тазарап. Қазақ тілі, аныкты да гибкость — икемділігінде, плавность — ағымы тегістігінде Радлов секілді түрікшілердің ойынша Европа тілдерінен франк тілімен тең. Бірақ қошаметке мәз болып, тілімізді ескерусіз тастай алмаймыз, һәрдайым тіліміз үшін бар күшімізді жұмсап, ажарлауымыз, байытуымыз тиіс.

Бұл пайда негізді қай жерге құрайық жетпеген сө здерді, терминдерді, мағыналарды, әдебиетті, жаңа түрлерді қайдан алайық? Міне, осы мәселені шешпекшімін. Соның үшін басқаларға бір көз жіберелік.

Мысал үшін бізге һәр жиһаттан* жақым һәм таныс Орта Азия шағатай әдебиетін аламын. Шағатай әдебиеті өзі үшін бұл мәселені ислам-парсы мәдениетіне бой ұрып шешті. Бұл әдебиет жетпеген мағыналарды, жетпеген әдеби түрлерді, өрнектерді араб-ғажам мәдениетінен алды, әсіресе ғажам әдебиетінің басшылығымен дәуірледі. Ғажам әдебиеті Ширази, Сағди, Туси, Хайям секілді әлде неше ақын, философтардың атын шығарса, шағатай әдебиеті де сол шамада, сол қалыптағы Әлішер Науай, Ражи, Әміри, Ахмет Яссави секілділердің атын шығарды. Бұлардың бәрі де кітаптарында надандық тағсиб, рия, залым, зорлық-зомбылыққа қарсы протестъ айту, сол жауыздықтарды жоғалту жолында болғандықтары көрінеді.

Германия ғалымдарынан Трумб пікірінше, алғаш үнді табысы болған мистицизм-тассуф

* Жиһаттан — араб сөзі, бар жағынан деген ұғым береді (Кұр.)

шарқ* дебиеттері үшін бір негіз болды, ол негіздің үстіне әдебиет үйі салынды. Қомсынып, бұрынғыдан да үдету талабымен әдебиет күннен-күнге өсіп, кеңейіп, ақыл һәм көңілді жаңа пікір кеңеюіне даярлар. Тек бір шарт болсын. Әдебиет әрқашан тұрмыстан айрылмай, қол үстасып бірге кетсін. Тұрмыстың әрбір сазына әдебиет жаңғырық саз қайтарсын, халықтың әрбір қайғысын әдебиет айнадай көрсетсін. Сөздің қысқасы, әдебиет тұрмыспен берік байлаулы болсын. Тассуф үстінде құрылған шағатай, ғажам** әдебиеттері де әуелде тұзу жолмен кеткен еді. Бірақ соңынан бұл жолдан шықты. Баста ортодокс (бір сарыннан таймаушылар) партиясына қарсы құрылған кедергі жемірліді һәм тассуф душманы болған ортодокстық арасында келісу болды. Бұл келісуде хати тассуф өзі жол берді, ақырында талас — тартыспен зорайып, ұлғайып келе жатқан шағатай әдебиеті төмендей бастады. Бұл жолмен кеткен ғұсманлі*** әдебиеті де сол нашар халге келіп, жарыс майданында бір заман ғұсманліларда ұлт әдебиетінің барлығы шубә астында қалды. Басқалардан ұлгі алып, еліктеу ғұсманліларда қүшнейгендігі ғонша, бір сыншының айтуынша, ғұсманлі әдебиеті ескі бизанс бағында серуендереп жүрген иран қызына ұқсап қалды.

* Шарқ — араб сөзі, яғни шығыс әдебиеті деген сөз (Күр.).

** Ғажам — араб сөзі, бұратана ел деген ұғым береді (Күр.).

*** Ғұсман — осман, түрік әдебиеті деген сөз (Күр.).

Шейх Ғалб ескі ғұсманлі мектебін сынға алып айтады:

хата өз атыма бойла
Бейіш бетіне бір Нәзира сөйле

Бейіш бетіне бір нәзира!... бұл жүректі ұдай ашытатын қайғылы хал! Құдай мұны көрсет-песін...

Еліктеу сондай нәрсе, оны мүмкін қадар есімізге кем түсірелік. Бірақ басқаларға басы бүтін ермеу біз секілділер үшін қын іс және мүмкін емес. Еліктеу дәуірін басымыздан кешірмей кете алмаймыз, бірақ кімге еруіміз мақұлырақ? Кімге ерсек заманга, логика — мантиқка тұра келер? Бұл мәселені мен орыс — Европа әдебиетіне еру мақұлырақ болар деп шештім. Үйткені шарқта ұлт әдебиеттері жалғыз Европа мәдениеті басшылығы арқасында жарыққа шықты. Европа мектептерінде оқып жатқандар ұлт әдебиет мектептерін ашты. Шнасилар, Камалдар, Эминдер, татарда Тоқай, Фаяз, бірінші газетші Смайл Гаспиринский, қазакта Абай,— баршылары Франк, орыс әдебиеттерінің пікірлері идиалдарымен мәлім болды — баптанды.

Европага еліктеу менімше онша қорқынышты емес. Үйткені Европа мәдениетінің бір асылы дух критицизма — рух сыны; бұл бізді жүре алмайтын түйікқа, шыға алмайтын шыңырауға алып кетпес. Еліктеуіміз өлшеуден шығып бара жатса, рух сыны бізді және көзімізді ашып, катемізді көрсетер. Абай әдебиетіміздің атасы, бұл жолдың коркынышсыз, біздін үшін пайдалы екендігін сезіп, сол жолға бұрылды. Эйтпесе Абай үшін араб, ғажам жолы да ашық еді...

Енді өздік жолымыз қалды. Бұл жолға түспестен бұрын өте даярлануымыз керек, ұлт әдебиетімізді майданға шығармақ үшін ең әуел өз тұрмысымызды білмегіміз, үйренбегіміз, халық аузындағы әдебиетімізді жиып, тәртіпке — белгілі сарынға салмағымыз өз жұртымызды әр жақтан білмегіміз керек. Қазак зияллылары бұл күнге шейін бұл туралы не қылды? Еш...

Бізге ұят: халқымыздың бай әдебиетін, оның ертегілерін, мақалдарын, күйлерін, жырларын... білуғе, жинауға құштарлығымыз жоқ. Бұларды көңіл қойсақ, жиу қын іс емес. Әрбір оқып-жаза білетін кісінің қолынан келетін жұмыс. Егер, халық аузынан жазып бір жерге жинасақ, оларды тәртіпке салсак әдебиетіміз, ғылымымыз үшін бір пайда шығара алатын кісілер табылып қалар еді. Бұл істі жарыққа шығармақ үшін кімнің қандай білгені болса, планы болса, жазып ортаға салса, шын ықыласпен оқып тындар едік.

H.

«Қазак» — Н. мырзаның бұл мақаласындағы пікірін казірге жалпы оқушыларымыздың қарауына қалдыра тұрып, соңғы бөлімі — халық әдебитін жинау һәм тәртіпке салу туралы мынаны ғана айтып өтеміз. Н. мырзаның бұл тілегі һәм оқығандарымызды ескерулісіздікте айыптауының дұрыстығында екі пікір болмаска керек. Жазба әдебиетімізді жинап тәртіпке салу шарт. Бұл жолда «Қазак» газетасының қылған қамы, бірінші адымы мынау. Басқарма халық әдебиетін жинап, тәртіпке салып бастыруға қаулы қылған. Бұл іске кірісу «Азамат» серіктігі

атынан баспахана ашуға тіреліп тұр. Осы мақсатпен біз Ташкенттегі этнографымыз Әбубәкір мырза Диваев жанабларымен хат жазысып, ол кісі «Азамат» серіктігіне 25 жылдық қызметін — жинаған нәрселерін түгел басуға рұксат етті. Алдағы акпан ішінде басқармадан бір кісі Тәшкентке — Әбубәкір мырзаға әдейі барып жолығып, кітаптарын, қолжазбаларын алмақшы һәм қандай тәртіппен басу жөнін кеңеспекші. Бұл туралы кезінде түгелірек жазамыз, казірге сөз реті келген соң, қысқаша айтып өттік.

«Қазақ» газеті, 9 қаңтар, № 164

ТЕЛЖАН*

АБАЙ КИТАБЫН БАСТЫРУ КЕРЕК

Қазақстан ағарту комиссариаты жақында құрылған жазушы-бастырушы комиссия үлт әдебиетін жинап бастырганда ең әуелі «Абай» сөзін бастырар деп сенеміз. Олай етпесіне болмайды. Неге десеңіз Абай кітабы бұл күнде «Зурбъя» тәрізді өте-өте сирек қалды. Ол сирек қалған жалғыз-жарым нұскаларының тозып, жыртылғаны енді аз мезгілде Абайды қолға түсіре алмасқа кәдік.

Мәселен, бүкіл Бөкей губерниясында тіпті үлт әдебиетімен шұғылданып жүрген адамдардың қолында Абайдың өз нұскасы жоқ. Бүтін арғын уезінде Абайдың бір нұскасы бар. Оны да әркім жасырып алып кетіп, иесі ізімен іздең,

* Телжан Шонанов — ағартушы, тілші ғалым. Ақтөбе облысы, Ыргыз ауданы, «Ыргыз» совхозында туған. Туған, өлген жылдары белгісіз. 1937 жылғы зобалаң кезінде ұсталған, содан хабарсыз кеткен. 1925 жылдан ұсталғанға дейінгі 12 жыл ішінде казақ тілін дамытуға арналған жиырмашақты ғылыми еңбектер жазған. Ғалымның «Қазақ жері мәселесінің тарихы» атты көлемді монографиясы ғылыми болжам, деректерімен құнды. Т. Шонанов отызыншы жылдарда Қазақ мемлекеттік университетінде сабак берген.

зорға жазып алады... Қарауыл уезін бастан аяғын екі рет сүзіп шыққанда, бір-ақ адамда бар болып шықты. Бұтін уездерде осылай. Бұған қарағанда Абай кітабының нұсқалары жоғалуға айналғаны білінеді. Бірак онымен Абай аты жоғалар емес, Абайды естімеген қазақ жері кем. Орынбор шегінен Сібірге өтсөн, Қытай шегіне дейін Сарыарқада Абай әні салынып, Абай өлеңі жырланады. Әсіресе, қазак ішінде көп айтылатын әні «Көзімнің қарасы» һәм «Серіз аяқ».

Абай енді басылғанда бұрынғы басқанда кеткен қатесін түзеп, әрине, толық, түгел етіп шығару керек.

Жаңғыртып басқанда тәржіме халын әбден толықтырып жазып, кітаптың басына орналастырып, лирика, эпос, қара сөздерін ыңғайынғайымен басу жөн. Мүмкін болса, әрине, Абай өлеңінде бейнеленген жерлер һәм Абайдың тұрған қыстаулары, үйлері һәм моласының суреттері салынуы тиісті.

Абай сөзін жатқа білетін, Абайдың өз аузынан жазып алып отырған Абайдың Мекаил деген баласы. Мекаил бұл күнгі басылған өлеңдерінің арасында қалған жолдарын, кітапқа кірмегендерін һәм қай өлең қандай мезгілде не себепті жазылғанын біледі. Қашаннан Абай аулымен аралас-қоралас құданда болып келе жаткан ауылдан азамат — Мұхтар Әуезов бар. Мұхтар каламға олак деуге келмейді, һәм әдебиеттің төлбасымен де таныс.

Соның үшін Абай кітабын жаңғыртып басуышы — білемінді алдырмай амалы жоқ. Екінші Абай сөзін жинап, тәржіме халына бейім ше-

бер Мұхтар Әуезовтің міндетіне арту дұрыс-ау дейміз. Қала берді Абай сөзін, тұрмысымен таныс білетін адамдар: Тұрағұл Абай баласы Шәкерім аксақал һәм Көкбай — соның бәрін Абайды жаңғыртып басарда осы азаматтардың да жәрдемі көп тиеді.

Абайдың тұрмысы һәм ісінің бағыты жайынан толық мағлұмат берерлік адам Әлихан ағай.

Міне, кітап бастырарда осы адамның бәріне де һәм тағы басқа білетін адамдардан толық мағлұмат жинап, басу мақұл-ақ дейміз. Бірақ тез басылса екен.

«Ақжол», 1921, 19 маусым, № 69

БЕРНИЯЗ КУЛЕЕВ*
АБАЙ КІТАБЫ БАСЫЛАТЫН БОЛДЫ

«Абай» деген соң- ақ қазақтың азын-аулак әдебиетімен таныс кісі Абайдың атын һәм қадірін білмей қалмайды. Әдебиеттен аулак кісіге өкпе жоқ. Бірақ Абайды білген кісілер «Абайды» Абай деп таныса да көбі құмарын тарқатып, Абайдың барлық өлеңдерін әлі оки алмай жүр.

Абайдың біз көріп жүрген өлеңдері бұдан он екі жыл бұрын 1909 жылда Петерборда Бураганскийдің баспаханасында басылған 125 беттік кітап. Баспасы баспа емес, сөздері жаңылыс, түрі сүйкімсіз о да болса бірен саран азғана кісінің қолында болар. Біреуден біреу құдай ақына қарызға алып оқығандай. Көп кісі Абайдың атын есітіп, сөзіне құмар болса да, осы жарымжан кітапты да қолына түсіре

* Құлеев Бернияз (1899-1923) — казақ ақыны М Жұмабаев Бернияздың ақындығының жоғары бағалаған Алайда «Казак поэзиясының жас пайғамбары» дүниеден еріп етти Өмірінің соңғы жылдарында бұрынғы Казақ АССР Халық Агарту комиссариатының кітаптарды бастырушы екіли ретінде Казан каласында жұмыс істеді

алмай жүр. Бұл кітап осы күні көзден бір-бір ұшып барады.

Мінеки, Қазақстанның Оқу комиссариаты биыл күз Қазан қаласында Абай кітабын бастыруға даярлап қойды. Біздің қолымызда Абайдың жоғарыда аталған кітабы бар, оның түрін айттык.

Біздің есітуімізше, Абайдың бірсыпрыа өлеңі онда кірмей қалған. Тәржіме халы толық емес, кара сөзі жок, түрлі кемісі көп.

Абай кітабын енді бастырганда мынадай түрде бастыру керек деп «Ақжолдың» 69 нөмірінде Телжан аға Шонанов жазып отыр. Абай кітабын бастыру маған тапсырылғандықтан, мен қолдан келгенше, Телжан ағаның көрсеткен жолын ұстағым келеді. Бірақ жәрдемді шеттегі азаматтардан сұраймын. Тізбесін әдемілеп, емлесін түзету сияқты ұсақтүйегіне мұқтаж бомасақ та, түсіп қалған жүрлерін қосып, кара сөзін һәм басылмай қалған өлеңдерін тіркеп, тәржіме халын то-лықтыруға киналып тұрамыз. Сондықтан Мекаил, Тұрағұл Абай балалары, Шәкерім ақсақал, Әлихан аға, Мұхтар Әуезов сияқты Абай жайын білетін һәм қазақ әдебиетінің көркеюі жолында еңбек етіп жүрген басқа азаматтардан асығыс жәрдем сұраймыз. Абай кітабын алдымен бастыруға дайындалған болса да, осы азаматтардан мағлұмат қолымызға ти-генше, басқа кітаптарды бастыра беріп, Абайды сактай тұрамыз. Сондықтан мағлұмат беретін азамат қай уақытта үлгеретінін білдіріп, хат жазса игі еді. Егер «Қасапшыға мал қайғы, кара ешкіге жан қайғының» заманында үміт еткен азаматтардың мағлұмат беруге жайы кел-

мейтін болса, барымен базар етіп қолымыздағы
бар кітапты емлесін тұзетіп, тізбесін реттеп,
сол келісімен бастыра береміз-дағы.

Хат-хабарды бір-екі айға дейін құтуге бо-
лады. Болатынына уәде беріп, хат жазған бол-
са, екі-үш айдай құтеміз.

Мағлұмат жіберуге адres: Казань, Тукаевская улица,
дом 31.

Книжный склад.

«Ақжол», 1921, 14 қыркүйек, № 86

ЖУСІПБЕК АЙМАУЫТОВ*
МҰХТАР ӘУЕЗОВ**

АБАЙДЫҢ ӨНЕРІ ҢӘМ ҚЫЗМЕТІ

Абай 1845 жылы дүнияға келіп, 60 жыл өмір сүріп 1904 жылы дүниядан қайтты. Қазақ халқын надандықтың айсыз қаранды түні ғылым сәулемесінен бұркеп, тұншықтырып тұрған кезінде тұншыққан елге дем болуға, қаранды жерге нұр болуға, надандық — аждаһаны өртеуге құдай жіберген хақиқаттың үшқыны Абай туды. Табиғаттың қызыр жолы кімді билемеген? Өскен орта, көрген үлгі, тоңмойын надандық толқыны ағызып, ақыл көзін шын хақиқатқа ашқызбай, заман тонын кигізіп, 35 жасқа шейін ықтиярсыз айдан келді.

* Аймауытов Жұсіпбек (1889-1931) — жазушы, шебер публицист, қогам кайраткері Абайдың өмірі мен қызметіне ерте көңіл аударып, өз ой пікірін 1918 жылы басылым көрген «Абай» журналында «Екеу» деген бұркеншік атпен жариялаған.

** Әуезов Мұхтар (1897-1961) — абайтанудың негзін салушы көрнекті ғальшы, казақ әдебиетінің классигі, қогам кайраткері. Абай мұрасы жайлы тұнғыш мақаласы «Екеу» деген бұркеншік атпен яғни Ж. Аймауытовпен бірге жазып, 1918 жылы «Абай» журналында жарияланды. Абай туралы жазылған көп томды «Абай жолы» эпопеясының авторы

Бұл жасқа келгенде маңайындағы жұрттың кір, бұзық мінездері бар қалпымен көзіне айқын суреттелді. Өкінді, өксіді, жиренді... Осы өкініш, өксіктің уыты бойын кернеп ызалы, кекті, улы көп әсер, көп із қалдырды.

Откен өмір қу соқпақ
Қыдырады талайды.
Кім алдады? Кім таппақ
Нені тапсан, оны тап
Жарамайды керекке.
Өңкей уды жиып ап
Себеді сорлы жүрекке.
Адасқан күшік сықылды
Ұлып жұртқа қайткан ой.
Өкінді, жолың бекінді
Әуре болма оны қой.

Абайдың белсеніп, қолына қалам ұстап надандықпен алысуға кіріскенге шейінгі өмірінің сыртқы пішіні осы болды. Енді Абайдың сөзінің бағасына келейік.

Абайдың ең бір артық өзгешелігі заманының ыңғайына жүрмей өзінің «өздік» беті мықты ұстап, ақылға, ақтыққа, көңілдің шабытына билетіп, көз тұндыраярық кемшілік, міннің ортасында туып, ортасында жүріп, үлгілі жерден өрнек алып келген кісідей ашық көзben қарап, барлық мінді мұлтіксіз суреттеуі шарықтап жүріп, қылт еткенді көретін қырағы қырандай сыншылдығы.

Мұнданай сипат Абай бұл жүрген адамдарға ұқсамай өзгеше зор мақсат үшін келгендігіне дәлел.

Абайдың қиялды шалымды, ойы терен, ақыл, білімнің һәр тарауынан көкірегінде асыл қазына көп. Сол көп казынаны барлық

ырғағы, нәзік сипатымен қазактың ұстармаған, ысылмаған жуан тілімен биязы қып шығаруы, әрі ақындығы, қыз тілді шешендігі.

Абайдың ақындық өнері тар жолды, бір беткей емес, һәр тараулы, сегіз қырлы. Ол тараулар мынау: мінез түзететіндік (ахлақи), тереңнен толғайтындық (фәлсафа), сыншылдық (критика), суретшілдік (художественность), жүректің мұн-зарын, сыртан тапқыштық (лирика), аңы тілділік, ызамен күлетіндік (сатира), һәм керемет переводчиктік.

Мұндай әр жақты, сегіз қырлы өнер басқа ақындардан табыла бермейтін, Абайға ғана хас сипат.

Абайдың өлеңінің кебі-ақ мінез түзеу жолына арналған. Көп өлеңнің ішінен мысал үшін мына бір сезін алайық:

Мазлұмға жаның ашып ішің күйсін,
Харекет қыл пайдасы көпке тисін.
Көптің қамын әуелде тәнірі ойлаган
Мен сүйгенді сүйді деп иен сүйсін.

Тереңнен толғап, хақлықты болжап фәлсафа жолымен де сөйлегендігіне кейінгі сөздерді мысал қылуға болады:

Кім жүрер тіршілікке көніл бөлмей,
Бақи қоймас фәнидің мінін көрмей.
Міні қайда екенін біле алмассың
Терең ойдын телміріп соңына ермей.
Нәр кімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек?
Заманға жаман күйлемек
Заман оны илемек.

Және «Алла деген сөз жеңіл» деген сөзі фәлсафамен сөйлейтіндігін көрсетеді.

Абайдың басылмаған қара сөздері көп. Сол сөздерінің бәрі терең ойға салып, толғап жазылған. Ахлак, адамшылық, дін, халықтың мінезі, неше түрлі хакиҳаттар туралы жазылған сөздері Абайда фәлсафа қуаты барлығына үлкен дәлел. Абайдың данышпандық белгісі — өзі шығарған он алты макалы бар. Мақалының біреуі: «Әкесінің баласы-адамның дұшманы, адам баласы-бауырың» деген.

Заманындағы өнерсіз, қалжынбас жігіттерді, тартымсыз, шен құмар ел адамда-рын сынағаны, өлеңге, ән-күйге баға қойғандығы Абайдың сыншылдығын көрсетеді.

Өзге сипаттарының ішіндегі ақындық сезімінің артық жетіктігі дүниенің сырымен жүргегінің жалғасып, ымдасып кететіндігі. Жылдың төрт уақытын қазақтың өмірімен үйлестіріп жазғандары оқып отырғанда сол уақыттарды қөзіңмен көріп, денеңмен сезіп отырғандай суретін алдыңа әкеліп елестетеді. «Сөзімде жаз бар шыбынсыз» дегені өзінің ақындығына қөзі жеткендігімен айтқан. Мысалы, Абай көз алдына мынадай дүниенің түрін келтірген: желсіз, жарық түн, әдемі тау, ағашты су, су бетінде дірілдеген айдың көленкесі, ұйықтаған ауыл, үрген ит. Бұл дүниенің ұнасымды суреті. Нәзік мінез, ыстық махаббатқа жүректері толып айқасқан екі ғашықтың сұлу халін дүниенің әлгіндей сұлу суретімен құйылыстырып: «Желсіз түнде жарық ай» деп жазған өлеңі суретшілдігінің зор куәсі.

Ғашық жәйін, әйел турасын жазғанда Абай аса шеберлеп, қызықтыра сипаттайты. Ондай өлеңдерінде ахлак жолынан алыстау кететін

орындары болады, бірақ мұнысы ақындық жолында кешірерлік іс. Ақынның жүргегі не нәрсенің болсын жарастығын, келісімін, сұлудан сұлуын іздейді. Жүргінің сезімі, көнілінің шабыты билеп, өз бетімен жазып кеткен сөзін былай неге жазбадын, ахлакқа халәф деу жол емес. Ол-зорлық. Оның суретшіл көніліне, жүрек қиялына басқаның мөлшері өлшеу емес.

Абайдың бірсыныра өлеңдері жүргінің сырын, шерін толқытып, қайғымен, мұн-зармен шығады. Мысалы, «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?», «Ішім өлген, сыртым сау», «Жүргім менің қырық жамау» деген өлеңдері.

Шаншып алма ашы тіл, ызалы құлкі, кекесін де Абайдан табылады. Ұнатпаған халықтарды көріп кекеп, жерлеп, мысқыл қылатын жерлері де көп. «Болыс болым, мінеки» деген өлеңі жаман болысты сықақ қылған ылғи кекесін. Мінді кекеп айтқанына кей жерлерде үстірт қараған кісі түсінбей қалуға да болады. Мысалы, парапор болыс туралы кекеп айтқан бір сөзі мынау:

Кісімсіп кайда болса, олжага ток,
Шоқымға халық көзінше қарғаша бок!
Жұрт бала еш нәрсесін тартып алма,
Білдіртпей ептеп алсан залалы жоқ
Жатты жау деп елинді үрпітип ап
Жауға шаптық деп жиып, пайда қыл тез

Көп өлеңдерінің бірі — Абай керемет переводшы болған. Переводқа шеберлігі мынадан білінеді: кейбір орыс өлеңдерін қазақ тіліне аудырғандары өзінің тың өлеңдерінен артық деуге болады. Орыстың әдеби болған

толғаулы, ырғакты, нақысты бай тілімен жазылған сөздерін қазактың кедей, дөкір тілімен ұғымды, мағыналы, терең, тілге жеңіл келтіріп перевод етуі мейлінше ұсталығы. Кейбір өлендерді мысалы, «Қараңғы тұнде тау қалғып», «Тұтқындағы батыр», «Кинжал», «Жолға шықтым бір жым-жырт» қалыбынан, мағынасынан һеш бір аудармай перевод еткен, кей жерлерде сөздің мағынасын ғана алғып, қазактың ұғымына ыңғайлап, сырт пішінін өзгерткен. Абайдың ақындығының еркіндігі сол: кейбір переводын орыстың өз елеңінен асырып, түрлеп жіберген. Мысалы, «Теректің сыйы», «Онегиннің сипатын» Пушкиннің геройынан өзгертіп, тілін сұлуулап перевод қылған.

Енді Абайдың тіл жағына келсек, тілі ұғымды, қыска, аз сөзге көп мағына сыйғызыш, өрнекті, дәлшіл, күлі, таза һәм анық келеді, тілі терең мағыналы болғандықтан, жүрттың көбіне ұғымсыз, ауыр жерлері де болады. Жалпыға түсімсіз сөздері туралы «Ойланшы сыртын қойып, сөздің ішін» деп өзі де айтып кеткен. «Көкірегі сезімді, тілі орамды, Жаздым өлең жастарға бермек үшін» деген сөзінен «Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар» деген сөзінен Абайдың жалпы үшін өлең жазбағандығын көрсетеді.

Бұрынғы ақындармен Абайды салыстырып көрейік. Бұрынғы ақындардың, шешендердің өрнекті, түрлі, мағыналы тілдері болмағандық па? Болса да көбі жазылып нұсқаға түспегендік пе? Қазақ тілі аса ұстарып, өрнекті келмеген. Қазақ тілін анық түрлеп, өрнектеп, керекке жаратып түзеген — Абай. Бұл — бір.

Екінші, Абайдан бұрынғы қазақ әдебиетінің беті мактау, жамандау, асыру, кеміту, болмаса за-rlаған сары уайым болып келген. Мінезді су-реттеп, мәнді айтып, адамшылыққа жөн сілтеген ақындар болмаған. О кездегі ақындар я кошеметшіл, я тіленші, я мактаншақ болып, заманың ыңғайымен кетіп, сөздеріне баға қойылмаған һәм баға қойдыра алмаған. Мұның себебі, ол кезде ақындық өнер орнына жүрмей, жан сактап, дүние табу жолына жұм-салғандықтан, ақыл көзінің шарасы кең, халықтың бетін бұрарлық, жол көрсетіп, түрге саларлық, білімді, дана ақындар шықпаған-дықтан, ақындық пен тіленшілік жанас жүрген соң халық ақындыққа терең көзben карап, қадірлемегендіктен, һәм ақындар төмен, на-шар жерлерден шығып, аталы адамдар ақындықтан жиренгендіктен еді.

Абайдан бергі қазақ әдебиетінің беті жаңа түр тапты. Абай бұрынғы ақындардың ұстанип келе жатқан бетін тастап, тыңдан жол салды. Бұл Абайдың бұрынғы ақындардан ақыл көзінің артықтығы болды — бір, ақындығы күшті болды — екі, өлеңнің өнер екендігін білді — үш. Сонымен Абай һешкімнен үлгі алмай қазақ әдебиетінің бетін бұрып мүйіс шығарды, өлеңшілікке өзгеше түр кіргізді. Осы күнгі қазақ әдебиетінің түрі Абайдың көрсеткен бетімен келеді. Абайдың ақындық күшінің зорлығы, өз заманында жұртты өзіне қаратып алып, кейінгілерді де сол ізben әкеле жатыр. Кейінгі жазушылардың бәрін Абай өзіне еліктетіп, сонынан ертіп, шәкірт қып әкетті. Абай өлеңнен неше түрлі өлшеу көрсетіп, көп түр кіргізді. Бұл күнге ақындар

Абайдың салған көп түріне түр қоспақ түгілі әлі сол түрлерді түгел сініріп ала алған жок. Көптің бетін бұрып алғандығы — ақындық екпінінің күштілігі. Абайдың өлеңімен пайдаланып еліктеу әлі кызған жок, бірақ мұнан да артық қозып, бір талай заманға шейін бармак. Ақындығы Абай қатарлы адам шығып, жаңа түр тапқанша осы буындағы әдебиеттің беті «Абай дәуірі» деп аталады.

Казактың әдебиеті ілгері басып өрлейтін болса, Абайдың бұл қызметі әдебиетімізге негіз болып, келешектегі көтерілуіне тұғыры болмак. Пушкин айтқандайын Абай «Өзіне мәңгілік ескерткіш орнатып» кетті.

Абайдың пайдасыз сөзі жок. Ахлақ, адамшылық туралы айтқан терен мағыналы үлгілі сөздері көпшіліктің мінезін тәрбиелеп, ақыл көзінің ауданын кеңейтпек. Жүректен толғанып, ызамен қайрат айдал шықкан қайғылы, қапалы, зарлы сөздері адамның ақылын ішіне үңілтіп жанымен сырластырып, ұғып, оқып түсінгендердің сезімін тәрбиелемек.

Бұл күнде жұрт Абайдың сөзімен пайда-

караңғы надандығынан, бірақ Абайдың соңынан ерген, сөздері әсер берген кісілер жок деуге тағы болмайды. Халық жалпы ғылымға бет қойып, көзі ашылған сайын Абайдың сөзінің бағасы артылып, өзінің күсқаған жолдарына халықтың ұғымын сүйремек көпшіліктің караңғы надандығына қарағанда, Абайдың көп сөзі ертерек айтқанға ұқсайды, бірақ іске аспай, керекке жарамай қалмайды.

Жұрттың хақиқатқа көзі ашылуға айналса, тағы бір талайға шейін созып барады.

Қазақтың жұрты кең дала, еркін ауда сайран қылып жер мен көк, су мен ағаш, тау мен тастың тамаша сырларымен бірге туысып, біте қайнап, басы бос, қиялы құшті бұлғактап жүрген дүниенің бір ерке баласы, сондыктан қазақтың сүйегіне біткен ақындығы бар — бұл бір. Екінші, әдебиетіміздің алғашкы адымында надан халықтың ішінен мәдени жұрттардың алдыңғы ақындарымен таласа Абай сыйылды кісі шығып көтермеші, таяныш болып отыр. Бұл екі себепке қарағанда бізден әдебиетіміз мәдени жұрттардың әдебиетінің қатарына тез ілінеді деп білеміз.

Абайдың істеп кеткен қызметі әдебиетімізге асыл ірге тас. Бұл асыл іргенің үстіне салынатын ілгергі қазақ әдебиетінің дүкені көрікті, көрнекті, нақысты, өрнекті болуына лайық. Куанамыз! Нанамыз! Маркұм атамыз! Қазақ халқына халықтығын жоғалтпайтын өшпес белгі орнаттың. Еңбегінің жемісін өзің көрмесен, аруағың көріл қуансын.

«Абай», 1918, 1862

МҰХТАР ӘУЕЗОВ
АБАЙ — ӘДЕБИЕТТИҚ БАСШЫСЫ

... Бұл күнге шейін қазақтың жазба әдебиеті жайынан сөз жазушылардың көбі біздің жазба әдебиетіміздің басы Абайдан басталады деп есептейді. Бұл пікір суретті художественная литература ретінде қарағанда дұрыс болса да, әдебиет тарихының ретімен қарасақ, үлкен адасқандық болады.

Қазакта жазба әдебиет Абайдан көп бұрын басталған. Бұл есепке, көбінесе, дін максұтымен жазылған қиссаларды кіргізбесек те, айтыс өлеңдерді кіргізбеуге болмайды

Наурызбай мен Тілеуқабақтың кызының айтысуы, Біржан мен Сараның айтысуы, бір жағынан, ауызша әдебиетке кірсе, бір жағынан, жартылап келіп жазба әдебиетке кіреді.

Тегінде, казақтағы айтыс өлеңдер — өзге жүрттың әдебиетінде кез келмейтін, біздің әдебиеттің байлығына дәлелел болған айрықша бір тұр.

Айтыс өлеңдердің ерте күндеғілері ауызша әдебиетке кірсе де, бергі замандағы айтыстың ішінен ұзак әңгіме тудыратын Наурызбай мен Біржан — Сара сияқтылары жазба әдебиетке

кіреді. Екі кісінің айтысуынан, немесе екі кісінің жайынан туатын әңгімелер ертерек уақытта ағылшын әдебиетінде Грандисон, Ричардсон, Достоевскийдің уақыттарында туылған. Орыстардың «Бедные люди» деген кітабында бар. Мұндай әңгімелерді эпистолярный роман деп атаған. Біздің айтыстардың көбі — осы эпистолярный роман түріндегі өлеңдер.

Сондыктан жазба әдебиеттің әуелгі басына бұл өлеңдер кіруі тиіс. Одан беріде жазба әдебиеттің өз міндетін ұға бастап, қазақ тұрмысындағы кемкетікті колға ала бастағаны да Абайдан бұрын басталады. Бұл жағынан қарағанда, Абайдың алдындағы адамдар деп Шортанбай, Алтынсарин, Мәшіүр Жұсіп, һәм Нарманбеттерді алу керек.

Бұл адамдардың кейбірінің Абайдан жасы кем болғандығын есеп қылуға болмайды. Бәрінің жазған сөздеріндегі бетті, белгіні, сарынды еске алу керек. Осы соңғы екі сыпатынан қарағанда, әлгі төртеуі қазақ әдебиетінің көшпелі деуірінің ақындары деп саналуға тиіс.

Көшпелі деп ауызшадан жазбаға қарай көшкенін айтамыз. Мана сол замандағы ой ойлаған адамдардың ойында болған өзгерісті, сөздерден туған жаңа күйді айтамыз.

Әдебиеттегі бұл көшпелі дәуір қазақтың жалпы тұрмысындағы, тарихындағы көшпелі дәуірмен жалғасып келеді. Қол ұстасып қатар келді, егіз болып туды деуге болады. Қазакты патша саясаты билеп алған, қолаяғын байлап, бағындырып алған, жерін алышп өзінің төрелерін қазаққа ұлық қыла бастаған отаршылдық әрекетін күшайте бастаған, дінінен айыра бастаған уақытына келеді.

Сыртқы өмірдің осы сияқты себептерінен қазактың ойына уайым араласкан, көнілі жағығып, қайғы басқан, сөзінен, өлеңінен, әнінен бұрынғы билік, еркелік, еркіндіктің бәрі де арыла бастап, оның орнын арман, заршер, қайғы басқан.

Сондыктан әдебиеттегі көшпелі дәуір де осындай мұнды қүйден құралған. Осы ретпен қарағанда Шортанбай жазған «Зар заман» — әдебиеттегі, тарихтағы көшпелі дәуірдің зор айнасы. Бұл өлеңнің ішінде қазак тұрмысына жанақсан кемшіліктің айтылмағаны жоқ деуге болады. Патша ұлығынан бастап, қазактың өз ішіндегі берекесіздігі, бұрынғы мінезден айырылып бара жатқандығы, дінін жоғалтып, жастарының азып бара жатқандығы, — барлығы да зарлы сарынмен айтылып өтеді...

... Қазақ әдебиетіне Абай кіргізген жаңалық көп. Абай — қазактағы суретті, сұлу сөздің атасы; тереңге сырлы, кең мағыналы кестелі өлеңнің атасы. Қазақ өлеңіне үлгі, өрнек берген, түрін көбейтіп, қалыбын молайтқан — Абай. Ол қазактың ішінен оқушы тапқан. Әдебиетке, өлең-жырға бұрыннан орнаған теріс пікір, теріс ұғымның бәрін жоғалтып, жұрттың ойын тәрбиелеген.

Бұдан соңғы бір үлкен қызметі — қырдағы калың қазаққа Европа мәдениетінің есігін ашқан. Орыстың Пушкин, Лермонтов, Крыловтарын қазаққа танытуши — Абай.

Мәдениетті жұрттың ысылған тілімен айтқан тәтті күй, нәзік сезімдерін Абай қазактың дүкен көрмеген жалпак тілімен өзіндей тәтті қылып, сезімді қылып айтып берген. Сондыктан Абай қазақ оқушысының ойымен қатар

сезімінде тәрбиелеген. Қазактың тіліне Абайдың сінірген еңбегінің аркасында бұл тілдің барлық байлығы, оралымдылығы, өрнектілігі табылған.

Абайдың барлық өлеңі — казактың сол күшті тілінің ішінен туған асыл құрыш: қырдағы қалың қазактың осы күнге шейін сөйлеп жүрген жалпак тілінің жемісі, соның сырьы мен сымбатын көрсететін айнасы. Бұл — Абайдың казақ тіліне істеген қызметі.

Абайдың өлеңінің ішіндегі мағынасы мен беттеген бағыты жағынан қарағанда, көшпелі дәуірдің өлеңдерінен айырылатын жері-мұнда сүлдері құрыған зар да, әлі құрыған уайым да жоқ, оның орнында қазақ өмірінің кем-кетігін түсінген көзі ашықтық бар, дәлдеп ауруын тауып, емін айтқан ширақтық бар. Бұрынғыдай әр нәрсені ем көрген далбасалықтың орнына, Абай қазақтың жасына білім жарығына ұмтыл дейді, малынды дұрыстап бак дейді, атқа мінген жақсыларына елді іріткіге салмай, адал еңбек қыл, қарызынды атқар дейді. Қазактың өміріндегі кемшіліктің қайсысына болса да, Абай өз емін айтып кеткен.

Әдебиеттің зор міндеттінің бірі — елдің мінезін түзеу деп білгендіктен, Абай ел ішіндегі көпшіліктің мінезін өлеңмен суреттеп, белгілі типтерді де көрсеткен. «Мәз болады болысың», «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ», «Болыс болдым, мінекей» деген өлеңдерінің бәрінде де қырдағы әрбір таптың адамдарының мінезін сипаттаған.

Абай өлеңінде кездесетін мұн мен зар болса, ол бұрынғы зардың сарқыты емес, өзі жүрегіндегі сырын айтқан сыршылдықтың са-

рыны. Бұл да — Абай өлеңіндегі жаңа түрдің бірі.

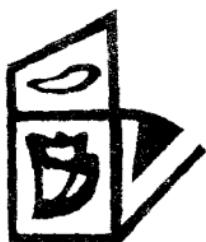
Мінеки, бұл айтылған түрлердің бәріне қарағанда, Абай өлеңіндегі беттеген бағыт, құлаққа естілген сарын ненің сарыны екені байқалады. Ол — ашық тілек, айқын ұғымның, здоровый реализмнің сарыны. Әдебиетте жұрттың тілегі айқын көрініп, беттеген беті ашық білінген соң, көшпелі дәуір біtedі.

Абай ол дәуірдің ақыны емес екендігін өз өлеңінде де айтып кеткен. Соңдықтан өлеңді бастағанда, ескіліктің ақындарымен арбасудан бастайды. Рас, олармен ұрысу Абайдың қатасы шығар, өзін тапқан енесін тепкенге ұқсар-ак. Бірак ол ұрсу — ескіліктің бетіне қанағаттанбай жаңадан бет іздеудің белгісі болатын. Соңдықтан ол қатасы Абайға кешіріледі.

Абайдан басталған сол реализмнің сарыны қазақ әдебиетіне осы күнге шейін жол болып келе жатыр. Рас, бұл жолда кейде бір ағым күшейіп, кейде жалпақ жарыска ұқсап, бытырандылық күшейіп жүрген мезгілдер бар. Бірак негізгі сарынға келгенде, қазақ өміріне тез боламын деген әдісіне, айласына келгенде, қазақ әдебиеті Абай салған жолдан көп ұзап, өзгеріп кете қойған жок.

ИЛИЯС ЖАНСУГИРОВ* АБАЙ КИТАБЫ

Ташкентте Абайдың таңдама өлеңдері 3-рет басылып шықты. Бастыруши Т.К.К. (Түркістан халық комиссариаты. М.М.) білім комиссиясы. Кітап 200 бет. Тысы жақсы. Қағазы әдемі. Бөлімдердегі өлең сымбалдары да орынды. Басына Абайдың суреті қойылып, өмірі жалғанған. Емлесі қазакша, ауыр, жай сөздерге дұрыстаушылар тарапынан түсінік берілген. Кітаптың аяғына баспа қatalарын да тізіп қойған.

Кітаптың істеліп, шығыс жағына келгенде көзге көрінісі-ақ сүйкімді көрінеді. Өлеңжырлардың жіктері ашық, ретті тізілген.

Бұл кітапты дұрыстаушы жолдас Х. Досмұхамедовтың айтуына қарағанда Абайдың өлеңдері асығыс ретте басылып шықты дейді.

* Жансұгиров Илияс (1894-1938) — аса көрнекті қазак ақыны Абай мұрасын зерттеп тану жолында елеулі енбектер қалдырды. Ұлы ақынның 1933 жылы Қызыл-Орда қаласында жарияланған тұнғыш толық шығармалар жинағының жарық көруіне атсалысып, кітаптың алғы сөзінде жазған 1 Жансұгиров еді

Заман тапшылық үйсүнде, керекті мұлік қолда жоқ. Кітап бастыру жұмысы Түркістанда инемен құдық қазғандай. Түркістан Қ.Қ.білім комиссиясының негізі құрылғалы екі-үш жылға айналып барады. Жалпы іс жүзінде білім комиссиясын алмаулап мұқтаждандырмау шарасына кіріскең ел жоқ. Бірақ мұның басында түрлі бөгет, тоскауылдарға көнбістігін көрсетіп, қажымай істеп келе жаткан Х. Досмұхамедовтың көзге көрінерлік еңбегінің біреуі болса, ол да Абай кітабы.

Заманның мұндай жеткіліксіз ауырында білімге аңсан, шөлдеп отырған халыққа тәртіппел, сүйкімді қылыш Абайдың кітабын үсынғанына жолdas Төрекұлов пен Халелдің «қарыз алғысы» халықтың мойнында.

Тегінде Абай мұсылманша жазудың реттелмеген шатақ уағындағы жазушы. Ескі кітабы да осы жөнде болатын. Сондықтан Абайдың өлеңін түзетіп жана жолмен жазу, кейбір сөздерін мағыналаудың ауыр тиетіні анық. Бұл ретте Абайдың осы З-баспасында өлеңдегі, жырлардағы қайбір жеке сөздер жорамалмен жаңылыс түзетіліп кеткен. Бұдан басқа кітаптың баспа қатесін түзетуші (корректор) нашарлау болған. Мұның кітаптың аяғына жалғанған жаңылыс кестесі көрсетеді. Бұл жаңылыс кестесіне кірмей қалған жаңсақтарды бірталай деуге болады. Мұның кінәсі жоғарғы айтылған асығыстықта, жетімсіздікте шығар. Мен бұл жерде баспа жаңылысын қоя тұрып, жорамалмен кеткен жаңсақтарынан мысал көрсетейін:

1. «Мал мен бастың кеселін ұят бұзар» — 26-бет, 6-жол. Бұл ұят бұзар емес, «ұя бұзар».

Ыңтымақ, бірлікте іріткі салатын шәргездердің сыны аты.

2. «Тиянақсыз, билеусіз байқұс құлын» — 28-бет, 12-жол. Құлың емес, «құлқын», құзғындық.

3. «Кірлі болып түскен соң» — 57-бет, 17-жол. Кірлі емес, «кәкірлі»: қылмысты, жазықты. Ұлықтан келетін жазаға «кәкір» дейді.

4. «Кіреден мойын кесілсе» (өзі туралы айтқанда). Кіреден емес, «керден»: керден кылжақ.

5. «Тәуекелмен батырады». Батырады емес, «батыр ой».

6. «Алла деген сөз женіл,
Аллаға ауыз жол емес.

· Ынталы жүрек, шын көніл
Өзгесі хаққа қол емес».

Бұл екі жолдағы «қол» мен «жол» айырба-
сталып түскен. Абайдың бұл жыры кітаптың
басындағы өмірінде дұрыс жазылған, ортасын-
да түзетілмеген.

7. «Байқасан дүние біткен ретімен». — 146-
бет, 18-жол. Дүние емес, «дene» — тән.

8. «Қобыз бен домбыра алып тұнде сарнап»,
— 15-бет, 172-жол. Тұнде емес, «топта», жи-
ында.

9. «Шалғыннан жұні қылтылдан» — 188-
бет, 2-жол. Жұні емес, «жоны», жотасы.

10. «Сау болмаспын әлбетте» — 196-бет,
3-жол. Болмаспын емес, «болмас па ем».

11. «Ұлы сусын төгілсін», — 212-бет, 16-
жол. Ұлы емес, «улы».

12. «Кез болсаң қойға жазарға». — 233-бет,
7-жол. Жазарға емес, «я зарға», мұнға.

13. «Лап бергіш, көп ойланғыш, қайта

ойланғыш». — 218-бет, 22-жол. Көп ойланғыш емес, «көт айланғыш».

14. «Биікке басты болар деме залым». — 223-бет, 18-жол. Биікке емес, «бейіске», үшпакқа.

15. «Жылы жұзбен жұлдыздар желіп жүріп», — 223-бет, 7-жол. Жұлдыздар емес, «жұлдыздай».

16. «Ие сені бітірген қиян дөңге», — 237-бет, 17-жол. «Ием» сені бітірген «иен дөңге», иен дала.

17. «Тым-ақ даусың күшті деген». — 250-бет, 5-жол. Көшті деген емес, «күштеген».

18. «Жүгінде жөндеп ерттейді», — 257-бет, 12-жол. Жүк емес, «шом», ком бұл ескі баспасында «шомында» делінген еді. Жүкші ерттейді деу жаңылыс.

19. «Надандар сол заманда шырыш бұзған». — 227-бет, 15-жол. Шырыш емес, «шырық», көғам, бірлік, ұя. Мұны кітаптың аяғындағы түсінік сөздер айтады.

20. «Шапқан елдің бәрін де будам қылып». — 268-бет, 15-жол. Будам емес, «бодам», ауылдық ретімен бас идіру.

21. «8- бағынды өзінен кім сұрайды». — 275-бет, 16-жол. Бағынды емес, «бағанды», құнынды. Міне, бұлар жорамалмен кеткен жаңсақтар. Мұның ішінде кейбіреулерінің үйқастық жағынан жақындығы бар болса да, мағына жағынан зор айырмалары бар. Мұны келесі басылатын кітаптарда ескеру керек.

Жалпы түрік ұлттарының ішінде шұбарсыз сара тілдісі — қазақ қырғыз дегенде, олардың басқа ұлттармен тіл жүзінде етенелесіп кетпей, қатынас пен байланыстың аздығы тілді «сара-

таза» сактап қалуға деген бір жұбау бар. Бұлай болғанда Семей мен Жетісу да тұтас жатқан арғын, найман казактың ішіндегі таза — «сара тілдісі»деуге болады. Абай, міне сол таза қазактың баласы. Оның үстіне қазактың ескі сөзді қара тілі, әдейі қыскарған жат тілдердің бірлі-жарымдысы болмаса, қазактың қара халқының қара даңғыл сөзінен ауытқып сөйлеуді білмейді. Абай, мәселен «Аттың сынындағы» мүшелердің көбін осы құнгі біздің оқығандарымыздың көбі білмейді. Ел арасындағы мал баққан бір шалдан сұрасан, Абайдан асырып айтып бере алады.

Тегінде Абай өлеңнің, жырдың үйқасымына ете сақтық қылатын ақын. Өлең жырлардың иықтарында қыл симайтын қио бар. Басқалардай пікір үйлесетін жанамалау сөзді әкеле салмайды. Тізбегіне әдемі келетін ұнасымды сөзді, пікірдің ішіндегі үйқасымды да қарамайды. Абайдың өлеңін дұрыстағанда бұл сарын да ескерілуі керек.

Екінші, Абай жазу ретінде сыпайыланып та отырмайды. Азалық, асықтық, қосылыс жырларында, өлеңдерінде көнілде өзі үрлап отырғанының бетін жарқ еткізіп ашып жіберуге тақалады. Шындық тұсы жеңіл-желпі сөзден Абай именбейді. Мәселен, «көт» деген сөздің Абайдың өлеңінен кемінде бір онын табуға болады. Бұл біздің қара халықта көбірек қолданылатын сөз. Қазак «соңы» дегенді көбінесе «көті» дейді. Мұндай сөздерден бір сыпайышылық жүзінен түзетсек, жазушыға қиянат қылған боламыз. Абай сол халықтың өз рухы тілімен сөйлеген ақыны.

Абайдың алды артындағы ақындардан бір үздік артықтығы: өлең жырларын неше түрлі

күй сымбалдарына салғандығы. Кейінгі жазушылардың көбі Абайдың күйін қолданып жүрсе де, Абайдан артық күй тапқан жоқ. Аспак тұғіл қайбір күйіне өлең өлшеп та жаза алған жоқ. Мәселен, «Сен мені не етесін». Абай қазак әдебиетіне тіл жағынан үлгі болса, күй жағынан да үлгі.

Абайдың бұдан басқа ел арасында шашылып жүрген көп сөздері бар. Есітуімізше, жазбалары да бар болса керек. Міне, бұларды жиып, толық қылып бастыруды марқұм Берніяз газетке жазғандарынан оқып, Қазақстаннан үмітіміз таудай еді. Аяғында ол істелген жоқ. Түркістан болсын, Қазақстан болсын Абайдың бір кішкентай ескі кітабын қайтармалап бастырып отыр. Бұл кішкене кітаппен жалпы халыққа Абайды таныстыру жемісті болмайды.

Енді Түркістан білім комиссиясы һәм «Талап» үйіміның істейтін кезектегі жемісті, негізді жұмысының біреуі осы «Абайды» толығырақ қылып шығару болу керек. Бұл жөнінде Абайдың басылмаған шашау жүрген сөздерін жиып, оларға сын беріп тұтпелеп, өмірін толық жинақтап жемісті қылып шығаруға тырысу керек. Бұл туралы газеттерге жарлар жазып, жалпы халықты хабарландыру керек. Абайды жете билетін Шәкерім, Мұхтар, Мағжан, Элихан, Ахмет сияқтыларды бұл жолға үндеу керек. Сөйтіп осы бастан кам қылып, асықпай бірнеше жылды мойынға алу керек.

Қазақстанның баспа сөзінен Абайдың толық кітабын да осы кезде дәмеленуге болмайды.

Себебі Абайдың күні бұрын қорқып, құдайға сыйынған сыншысы салпаң құлақ Сәбит Абайды жуан жұдырық деп, кара тақтай ұстап, бақырып отыр.

Демеймін мені мактасын,
Я жақсын, я жақпасын
Сүйтсе де сондай сыншыдан
Құдайым мені сактасын

(Абай.)

Бірақ Қазақстанның жалпақ еңбекшілері кімнің қораз, кімнің бұлбұл екенін айырар. Бір есектің бетімен кетпес.

Түркістанның езілген еңбекшілерінің шөлдегені білім, аңсағаны ұсақ өсек емес, бірлік негізі. Сондыктан кім білім берсе, кім білім жағынан еңбегін жұмсаса, тілесе кім болсын Түркістандағы еңбекшілердің әкесі де, ең қасиетті кісісі де осы.

*ҒАБДРАХМАН САҒДИ**
АБАЙ

I

Атакты қазақ ақыны Абайдың өлеңдері казіргі уақытқа шейін үш рет бастырылып таратылған:

1-баспасы 1909 жылы Петроградта «Шарх баспаханасында» басылған.

2-баспасы 1922 жылы Қазанда Татарстан Республикасының баспаханасында бастырылған.

3-баспасы 1922 жылы Ташкентте бастырылған.

1. Баспасы ескі, емлесі ескі, ескі болғанда өте орасан. Баспа реті жөнсіз. Көп сөздері кисынсыз қате басылған, окушы айыра алмاستай жерлері көп болған еken. Қазанда бастырылған 2-баспасындағы кателер Мұхтар Әуезовтің жәрдемімен түзетіліп бастырылған еken. Бұл екінші баспасы Бернияз жолдастың

* Сағди Ғабдрахман — Абай мұрасының көрнекті зерттеушісі, ғалым, педагог. Ташкент қаласындағы САГУ — дің профессоры Абай мұрасы жайында 1922 жылдан өмірінің соңына дейін кол үзбей зерттеп, насихаттаушы

даярлауымен бастырылған көрінеді. Екінші баспасының үлкендігі 207 бет.

Ташкенттегі баспасы да 1922 жылы басылса да, Қазанда басылғанынан біраз кейінрек шыққандықтан кітаптың 3-баспасы деп есептелген. Інші кітаптың сыртында солай деп басылған. Бұл үшінші баспасы екіншісінің өзі яки сол Қазан баспасының түзетілгені емес. Ташкент баспасының зорлығы 293 бет. Бірақ кітаптың 3-баспасы (Ташкентте бастырылғаны) кітаптың басылуында әдемілік, қағазының жаңалығы жағынан Қазан баспасынан жақсы болып шыққан. Өлендері әдемі өнерден (искусствдан) саналады. Солай болған соң олардың әдемі басылуға тиіс екендігі өзінен-өзі ашық нәрсе.

Түркістан баспасөз таратушы мекемесі жергілікті халық ақындарының өлендерінің бұл кітапты жақсы, әдемі қып бастыруымен әуелгі кемшіліктерінің біразын жойған көрінеді. Сөздердің дұрыстығы жағынан Ташкент баспасы алда деп айтартылған. Кітаптың аяғына андамайтын сөздердің андатпалары косылып жақсы қылышған. Қазан баспасында бұл жок. Бірақ бұл екі баспаның өлендерді бөлімдерге бөлуде, жолдарға айыруда, өлшеулерге белгілеуде бір жолмен бара алмағандықтары көрінеді. Кейбір өлендерде Ташкент баспасы жаңылған болса, кейбіреулерінде Қазан баспасы жаңылысқан. Солар туралы айтып өтуге тұра келеді. Кейбір өлендердің өлшеулері, жолға айырулары Қазан баспасында Ташкент баспасына қарағанда дұрысырақ болып көрінеді. Мәселен: «Бай сейілді» деп басталған 54 жолдық өленде:

Елде жақсы қалмады
һәмда
Қағып елін қармады, —

Сықылды 7 буындық үшінші қоспа жолдар
Қазан баспасында әуелгі жолдардың астында
сол жерлердің аяғына жалғанып басылған.
Өлшеудің дұрысы сол болуы керек. Бұл туралы
Қазан баспасы дұрыс жол ұстаған болса да,
бұл өлеңдердің жолдарын мағнасы жағынан
қарай бөлімдерге айыра алмаған. Мағнасы
жағынан қарағанда бұл өлеңдердің жолдарының
әр 6 жолы бір бөлім болып айырылып баруы
керек еді. Мұнда Та什кент баспасының тұтқан
жолы дұрыс. Ол солайша айырып барған. Бірақ
бұлай мағнасы жағынан қарап, 6 жолды
бөлімдерге айырғанда бір бөлімді ішке
кіргізіп, бірін шығармай, бәлкі бәрін бір қатарда
жазып, әр алты жолдың арасын кенірек қылып
бос қалдыру яки араға жұлдыз сықылды белгі
кою керек еді.

2. «Ем таба алмай» — деп басталған 42
жолдық өлеңдерменен 20-сан астында «Бойы
былған» деп басталған 72 жолдық өлеңдерді
жолдарға бөлуде Та什кент баспасы дұрыс жол
тұтқан. Мұнда өлеңдердің өлшеуі ашық, тұра
бір жолға қойылған. Белгілі бір тәртіпке са-
лынған. Бірақ мұнда да мағнасы жағынан
қарағанда 7 жолдан ғибрат болған бөлімдерді
ашық яки жұлдызды қылу жолы тұтылмаған.
Бұлардың мысалын көрсетсек мынау. Таш-
кент баспасында:

Ұйқы, тамак	Жай жатпағын
Калды тым-ак	Тыныш таппағын
Керегі жоқ	Кеш болып.
Ас болып.	

Қазан баспасында:

Ұйқы, тамак
Қалды тым-ақ
Керегі жоқ ас болып.
Жай жатпағым,
Тыныш таппағым
Күш болып.

Бұл өлең сол рәуіште Ташкент баспасында әуелгі үш яки әуелгі екі жол 4 буындық, соларға қоспа жолдар 3 буындық өлшеуге салынған. Жолдардың... тұсулері жағынан бұл дұрыс болғанын өзініз де көріп отырыс.

Қазан баспасы мағынасы жағынан қарап бұл өлеңдерді 4-2-7 өлшеуге дейін салған. Яғни әуелгі екі жолды 4 буындық қылып, 3-жолдарды 7 буындық жолдан қылып бару жолын тұтқан. Бірақ ол жөнмен үнемі бара алмай, кейбір жерлерінде кателесіп қалған. «Күш болып» дегенді өз басына айырып шығарған.

3. «Сегіз аяқ» деген сөз басы астында жазылған 200 жолдық өлең жолға һәм бөлімдерге айрылуында Қазан баспасының тұтқан жолы дұрыс. Неге десен, себебі мынау: Бұл өлеңдердің бөлімі 8 жолдық. Өлшеуі 5-5-8 болып барады. 8 буындық жолдар 5-5 буындық. Эр екі жолға қоспа қойылған және 8 буындық екі жол қосылып барады. Абайдың бұл өлшеуі солай болғанда дұрыс ретті қағидалы бір өлшем болады.

Ташкент баспасының жаңылыскандығы 8 буындық 3-қоспа жолдарды бөтен 5 буындық жолдардың қатарына қойғандығы болып табылады. Ташкент баспасыдағыша қарағанда, өлеңдердің өлшеуіндегі түп қасиеті, әдемілігі жоғалады.

Сонда да Ташкент баспасында 8 жолдық бөлімді сыйумен айыра баруда дұрыстық жолы тұтылған. Қазан баспасында бұлай қылынбаған.

4. «Қор болды жаным» деген 24 жолдық өлеңдерді бөлуде, жолдарға айыруда дұрыстық Ташкент баспасында. Қазан баспасы бұл орында жаңылысқан. Бірақ Ташкент баспасында 7 буындық жалғыз жолдар 5 буындықтардың астына соңғы жағына алып келіп қойғандай болса, тіпті жаксы болған болар еді.

5. «Сен мені не етесің» деп басталған 72 жолдық өлеңдерді бөлімдерге, жолдарға айыруды Қазан баспасы да, Ташкент баспасы да дұрыс жол тұта алмаған. Бұл тұрғыда Ташкент баспасы зор қателескен көрінеді. Қазандікі бұл тұрғыда дұрыстыққа жақындал калса да, жақсылап тексеріп анық дұрыстығын таба алмаған.

Дұрыстығы мынау: Бұл өлеңдердің бөлімі бәрі де 12 жолдық болып соның өзі тағы 6 жолдықтан 2 басқа айрылады. Өлеңдердің өлшеуі дұрысында былайша: 6-4-4-3-6-8 яғни бірінші жол 6 буын, 2-хәм 3-жолдар 4 буыннан, ортада қоспа жол 3 буын, кейінгі екі жолдардың әуелгісі еш өзгерместен 6 буын, екіншісі 8 буын болып барады. Абайда былайша өлшеу ашық бір жол қалып алынған өзгермес бір қағидаға қойылған жана өлшеу. Мысал үшін, мұнда дұрыс деп бір бөлімді жазып етеміз.

Сен мені не етесің,
Мені тастан,
Өнер бастап,
Жайыңа
Және алдап, арбап
Өз бетіңмен сен кетесің,
Неге әуре етесің

Қосылышпай,
Басылышпай
Байына
Және жаттан бай тап,
Өмір бойы кор етерсін.

Мінеки, Қазан баспасы мен Ташкент баспасы арасында Абай өлеңдерін бөлімдерге, жолдарға, өлшеулерге айыруда бір жолдан барғандықтарының қалай екенін көрдіңіз. Соны көрген соң мұнда біздің басымызға бір сұрау келеді. Ол мынау: Бұл өлеңдерді Абай өзі қалай жазған, ол өзі оларды бөлімдерге, жолдарға қандай қылыш айырған, оларды қандай өлшеуге салған?

Қазан баспасын бастырушыларға да, Ташкент баспасын бастырушыларға да бұл мәлім болмады ма екен? Абайдың өзінің түп қолжазбасы жок па екен?

Бір ақынның өзі үшін өлшеу мәселесі ете бір мәселе. Абай өзі жаңа өлшеулер тудырған көрінеді.

Абай қанша ән, қандай түрлі өлшеулері болғанын кейін жинап айтып өтеміз, соның үшін бұл туралы енді сөзді тоқтатамыз.

II

Ақындар өлеңдері туралы айтатын сөздерді газеттерге онша толық, кең қылыш айтып болмайды. Мұның орны журналдар болады. Сондықтан біздің мұнда Абайдың өлеңдерінің һәм оның ақындығын тексеруіміз қысқа болмауына шара жок. Біз газет бетінде қысқаша ғана тексеріп өтпекліз.

III

АБАЙДЫ ЖҰРТШЫЛЫҚ ЖАҒЫНАН ТЕКСЕРУ

Ақындар өз заманы жұртшылығының жемістері болады. Ақынның миы, жүргегі өзі ішінде жасаған мұхитына (айналасына) қарап істейді. Ақынның миы һәм жүргегінде болғанның бәрі, өзі ішіне алған, тұрмыстың оған берген нәрселері, ол соларды өзінің миы һәм жүргегі арқылы тілімен, яғни сөздерімен жандандырып тысқа шығарады. Ұзын сөздің қыскасы: бір халықтың көрмек тұрмысы, дүние-тіршілігі, техникасы қандай болса, ол халықтың ақындары да сондай болады. Сол тұрмыстың берген әсерлерін сөзбен жарыққа шығарып, майданға салады, яғни тіршіліктің өзін яки одан алған әсерін суреттеп жандандырады. Өзі ішінде жасаған орынның табиғат көріністері, жаратылыс сырлары әрдайым әсер беріп тұратын нәрселерден саналады.

IV

Абайдың өмірі, еткен заманы, елі ақсақалдық (феодалдық) қазақтың билік негізінде құрылған тұрмыспенен жасап келген заманы оның өзінің өсіп-өнген елі, тіршілік еткен жері-тәрт аяқты мал шаруашылығымен тіршілік қылған қазак елі. Бұл елдің тұрмыс көмегінің, тіршілік техникасы, ғылымы, өнері һәм бар идеологиясы қандай болғаны мәлім. Мұнда жазып отыруға қажет емес.

Абайдың һәм барлық қазақ халқының отырған орны, қонып жүрген шеті көрінбес

кең шөлдер, меніреу үнсіз далалар болғандығы белгілі.

Абай, міне сол заманда, сол елдің ішінде сондай тіршілік орындары, сондай табиғат орындары ортасында туған, сонда өскен, бар өмірін сонда жасап, сонда өлген бір кісі. Кісіге сол ел, сол тұрмыс қандай әсер, қандай ғибрат бере алса, Абай да сол бізге өзі арқылы өлеңдеріменен соны береді. Сол тұрмыстан алған жүрек толқындарын шығарды. Содан артыкты біз хатта Абай күшті данышпан бір ақын болғанда да, Абайдан күте алмаймыз һәм құтуге қақымыз да жок.

V

Тағы да айтатын бір сөз: Абай XIX ғасырдың кейінгі жартысының адамы. Бұл заман — орыс сауда капиталының күшайген заманы. Орыс аксүйектерінің (дворян тобының) қуат алған заманы. Өнер капиталының да басталып, өсуге бет алған дәуірі, орыс сауда капиталының һәм орыс патша үкіметінің бар күшіменен қазақ елін жаншып езген заманы да сол заман. Патша үкіметінің қазақ елінің үстіне түрлі жактан құрық салған, шу козғатқан колонизаторлық, миссионерлік саясаты да сол замандарда күшайген. Бұл саясат бұрынғы билігін, билеу үшін болған таластардың, ру тартыстарын қуаттандырып, жаман бір жолға кіргізіп жіберген. Қазақ елінде өзара талас, өзара дұспандық, қастық күшайген. Төрелік, болыстық үшін партия болып таласу деген туды.

Екінші жақтан, қазақ еліне, казақтың арасына орыс миссионерлік школдары (яғни

казакты орыстандыру, орыс дініне кіргізу үшін қызмет ететін школдар) ашыла бастап, орыс патша үкіметінің орыстық саясатының күшті жүргізіле бастаған заманы нақ Абай заманына тұра келді.

Сол жоғарыда айтылған сөзімізді қысқартып, жиып айтқанда былай болады: Кең дала, меніреу шөл, көшпелі тұрмыс, көбірек аяқты мал шаруашылығыменен күн көріс; Россия сауда капиталының, Россия патша үкіметінің әкімдігі, колонизаторлық, миссионерлік саясаты; аймак-руладың өзара төрелік, болыстық, ауылнайлық үшін тартыстар: бір-біріне қастық, надандық, каранғылық, енбексіздік, жалқаулық, бассыздық, кайратсыздық, өсекшілдік. Мінеки, Абайдың өзі ішінде жасаған айналасының, елінің, тұрмысының жөні сондай еді. Абай өлеңдерінде адамға сол жолдардың беретүғын әсерлерінің бәрі де ашық көрсетіледі.

Абай — сыршыл (лирик) акын. Оның өлеңдерінің бәрінде де қайғы бар, зар бар. Ол зарланады, ел мұнын зарланады. Өзінің білімді, сезімді болуы себепті, ел үшін қайғырады. Оның тілінен шыққан зардың бәрі өз заманында қазақ елін басып жатқан қайғы, бақытсыздықтың үшқыны. Абай өзі мұны ашық айтып берген төмендегі 4 жолдық өлеңімен:

Кайғы шығар ілімнен,
Ыза шығар білімнен.
Кайғы мен ыза қыскан соң,
Зар шығады тілімнен.

Абай қазақтың жалғыз ақыны ғана емес, ақындықтың үстіне Абай — казақ ояну дәуірін бастаушы ойлаушыларының ең біріншісі. Бұл турада Абай былай дейді:

Ерте ояндым, ойландым жете алмадым,
Етек басты көп көрдім елден бірак.

Абай — ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстаған адам.

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.

Абайдың ақыл мен жүрек бірігіп, бір түйінді жұмбақ жасаған.

Жүрек тербел оятар баста миды, —
дейді Абай. Ол толқында толқындана ойлайды, ойлай-ойлай толқынданады.

Абай тұрасында жұмбақ адам. Мұны ол өзі:

Жүргімнің түбіне терен бойла,
Мен бір жұмбақ адаммың оны да ойла, —

деп аңғартады. Дұрысында Абайдың жақсы тану үшін, бір жақтан жүргегінің, екінші жақтан ақылының түбіне терен бойлайтұғын тұңғирық терен адам керек. Ол:

Жүргім менің қырық жамау, —
дейді. Мінеки, сол қырық жамау жүректің сырын шешетін жүрек керек. Сонда Абайдың кім болғандығы, қандай ақын екендігі аңдасылады. Абай өзі:

Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей...
Екі күймек бір жаңға әділет пе,
Қаны қара, бір жаңмын, жаны жара...

həm

Мен ішпеген у бар ма?

həm

Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сия, ашы тіл, —

деп Абай бізге өзін дұрыс андатып береді.

Ауырмай тәнім,
Ауырды жаным
Кайғыртты, қысты басымды.
Тарылды көкірек,
Кысылды жүрек
Ағызды сығып жасымды, —

деген өлеңдері Абайдың заманынан асып туған бір адам болып, қаптап жатқан қараңғылықта тұншығып, қиянатка шамданып, кемдікке ызланғанын көрсетеді.

Абайды бұл жолға жеткізген себептер өзінің бақытсыздығы емес, бәлки Абайдың алдындағы елінің бақытсыздығы. Абайдың жүргегіне бұл кайғыларды, бұл ауруларды койған оның жүрегін өртеген тұрмыс және жоғарыда айттылған дала тұрмысы, ел намысы, қазактың құл болып күн көруі. Зерек, сезгіш Абайды сол ел, сол тұрмыс, сол құлдық қайнатып, ақындағын еріксіз қозғап жіберген. Абайдың:

Іште кайғы дерт кесіп,
Көкіректі өрт қысып
Айтуға көнілім тебіренді, —

дегені соны, көрсетеді. Қыска сөз: Абай — казактың сол замандағы өз тұрмысы ту-

дырған күшті, өткір бір таланты. Оның өлеңдері арқылы Абай дәуіріндегі казақ елінің тұрмысын әм басқа да сыр-сипаттарын ашық көруге болады.

Абай патша үкіметінің казақ еліне көрсеткен саясатына зарланып былай дейді:

Орыс съезд қылдырса,
Болыс елін қармайды.
Ку старшин, аш билер
Өз жүргегін жалғайды.
Орыссыз жерде топ болса,
Шақырған кісі бармайды.
Болды да партия
Ел іші жарылды.
Әуремін мен тия,
Дауың мен шарынды...

Абайдың жоғарыдағы өлеңдері қазактың болыс болғысы келіп жүрген атқамінерлерінің қандай істер істеп жүргенін, олардың сол уақыттағы рухындағы ахуалды өте жаксы қылып суреттеп, айтып береді. Бұлардың ішінен бірнеше жолды көрсетсек мынау:

Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындалп.
Түйеде ком, атта жал,
Қалмады елге тығындал.

Және:

Күн батканша шабамын
Арлы-берлі далпылдалп.
Етек кеткен жайылып
Ат көтіне жалпылдалп.

Мінеки, сондай көріністі ашық суреттейді.
Сөздеріменен болыс болдым деп, телміріп

жүргендердің халдерін бізге ашып береді. Бұл өлеңнің бәрі 190 жол. Сонда қазақтың болыстық талас артынан еліріп жүрген телі-тентектерінің қылып жүрген ісі һәм мінезі көз алдымызда ашық суреттеледі.

Өз заманында қазақтың ала ауыздығы, бір-біrine қастығы Абайға қандай әсер берген, сол туралы жазған көп өлеңдері ішінен тәмендегі өлеңдері ашық көрсетіп тұр.

Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ
Бұл жұртты қойған жоқ па құдай атып.
Құда, тамыр, дос-жааран, қатын, балан
Олар да бір қалыпты бола алмай жүр.

Кетті бірлік,
Сөнді ерлік.

Заман ақыр жастары
Косылмас ешбір бастары.
Біріне-бірі қастыққа
Ішіне тыққан тастары.

Абай жалпы қазақтың надандығына зарланып, соған қайғырса ел ақындарының надандығына да қайғырып, зарланып былай дейді:

Ақындары ақылсыз надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоктан қарман...
Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап, біреуді алдап, біреуді арбап.
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мактап құдай қарғап.

Бұл өлеңдер Абайдың ұлы жүрегінің алдымызға шашырап түскен ен ұлы бір үшқыны емес пе? Қырық жамау жүректі Абайдың өзі түгілі

басында есі бар адамның жүргегін, Абайдың сол сөздерінің өзі қырық жамау қыларлық емес пе? Бірақ Абай — өз жүргегіне ұксас адамдарды таба алмаған адам. Абай өлеңімен өзін-өзі уатып, өлеңін өзінің жаралы жүргегіне ем қылады. Абайдың көңілі өз тұсындағы қазақ елінің істеген істерінің қебіне қуанбайды. Оны төменгі өлеңдері көрсетеді:

Енбек жоқ, харекет жоқ, казақ кедей...
Өз үйінен тоярлық қолын қысқа.
Ас берер ауылды іздең жүрсің босқа.
Бір жілік пен бір аяқ қымыз берген
Дереве сені жұмсайды бір жұмысқа.

Осы күнде осы елде дәнеме жоқ
Мейір қанып, мәз болып қуанарлық.

Абайдың өз халқының ісіне өзінің көңілі толмағандықтан, төмендегі сөздерді ықтиярсыз айттып салады:

Адам деген даңқым бар,
Адам қылмас халқым бар.

Және:

Тұған жерді кия алмай,
Тентегі-телін тия алмай,
Әлі отырмыз ұялмай,
Таба алмадық өнге елді, —

деген сөздерді жүргегінен ықтиярсыз шығарады. Абай өлеңімен жүргегін жамайды. Абай сол жоғарыдағы улы зарларды. Қанды көз жастарменен бірге халық үшін төмендегі үгіттерді айтады:

Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол.
Өсек, өтірік, мақтаншак,
Еріншек, бекер мал шашпақ
Бес дүшпанды білсеніз
Талап, еңбек, терен ой,
Қанағат, рақым ойлап кой.

Байқап отырсақ Абай үкімет, зорлық, неше түрлі ащы сөздерді қаймықпастан айта береді. Абай дін, сопылық тұзагы, елді тонаушы надан сопы туралы да еш тыныш тұрып қала алмаған. Абай оларды мынандай деп сыпаттайды:

Кейбірі пірге қол берген
Іші залым, сырты абыз.
Кейбірі хажіге барып жүр,
Болмаса да хаж парызы,
Кітапты молда теріс оқыр
Дағарадай болып сәлдесі
Мал құмар көnlі бек соқыр
Бұркіттен кем бе жем жесі.

Абай жасаған айналасы, елінің жалпы тіршілігі Абайға, мінекей, сол әсерлерді берген. Абайдың мынан, жүрегінен ықтиярсыз соларды қайнатып шығарған.

Абайды қанағаттандыра алмаған қазақтың салт-сана тұрмысы бәрі жиылып келіп дүниеден мұлде бездіруге, үмітсіздікке түсіруге де себеп болған, пессимистік жолына кіргізген.

Абай сонынан хатта бүтін дүниясынан, бүтін өмір деген нәрсенің өзінен һәм адамзаттың бәрінен үміт үзу жолына кіреді. Олардан қол сілтей бастайды:

Өмір дүние дегенің
Ағып жатқан су екен.
Жақсы-жаман көргенің
Ойлай берсең у екен
Жүргемді қан қылды,
Өткен адам, өлген жан,
Ақыл іздел, ізерлеп
Бәрін сынап сандалған
Бірін таппай солардың
Енді ішіме ой салған,
Тұла бойды улатты
Бәрі алдағыш сүм жалған.

Мақаланың басынан бері жазып келген сөздеріміз Абайға жүртшылық жағынан қарауымыздың нәтижесі болып айтылып отыр. Абайдың өзі ішінде жасаған қазақ елінің тұрмысы, салт-санасынан алғаны, мінеки, сол. Бұл тұрмыстың Абайға бергені не болса, Абай өз басында, өз жүргегінде соны ақындық қуатыменен жаңадан істеп, жаңадан суреттеп, соларды өлеңдері арқылы халыққа жарияладап отыр.

Қазақ халқы өзінің Абайы арқылы өзінің суретін, сипатын көп жақтан дұрыс көре алды. Сондықтан Абайды өз заманының айнасы десе де болады.

Енді алдағы макалаларымызда Абайды өлеңінің маңызы, рухы жағынан, ақындық қуаты жағынан, тіл, сөз қисыны жағынан қысқаша ғана тексеріп өтпекпіз.

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ТАБИГАТЫ ҢӘМ ШШКІ РУХИ ЖАҒЫ ТУРАЛЫ

Біз ақынның шығарған өлеңдерінің нендей табиғатта, нендей рухта болғандығын жаксы

тексеріп, бар сырын түгел ашып беру үшін ақынның өзінің табиғаттағы жайларын жете білу керек болады. Мұны білу үшін бірінші керекті нық таяныш нәрсе — ақынның өмір тарихы болмақшы. Міне, соның үшін біз Абай өлеңдерінің табиғатын һәм ішкі маңыз рухы жағын тексерген уақытта Абайдың өмірімен таныс болмағанымыз үшін біздерге көп қыындықтар кездеседі.

Абайдың өмірінің жаксы тексеріліп жазыл-мағандығы, белгілі бір ғылым жолына салынып жазылған өмір тарихының болмауы Абай туралы жазушыларды аса зор ыңғайсыз халге түсіреді.

Абайдың өлеңіне қосылып басылған өмір тарихы Абайға шын мағынасында сын жазамын деген жазушыларды да қанағаттандыра алмайды. Ең соңғы басылған Абай өлеңдерінде де Абайдың ескі баспасында басылған әдебиет заңын колданбаған алғашқы жазылған өмір тарихын қайта басқан. Соңғы баспасын бастыруышы жолдастар Абайдың өмір тарихын толықтырып, ғылыми бір жолға салып бастыруы керек еді. Не үшін қазактың қалам кайраткерлері Абайдың өмір тарихын толықтырып жазуға сараңдық қылуы аса түсініксіз аянышты нәрсе.

Абайдың өлеңдерінің табиғатын һәм ішкі рухын ашық тексеру үшін бізге демесін беретін нәрселер мыналар:

1) Абайдың өмірінде басылған өмір тарихының көрсетуі бойынша, Абай 10 жасынан былай қырда мұсылманды оки бастаған. 13 жасына шейін Семейдегі медреседе оқыған. 14 жасында оқудан мұлде тоқтаған. Қысқасын

айтқанда, Абайдың бар оқыған мұсылманша - окуы төрт жылдық қана болған. Орысшаны да Семейде болған шағында бастауыш орыс мектебінен үш ай ғана оқып шықкан. Абайдың орысша болсын, мұсылманша болсын мектептерден алған бұл мағлұматы Абайдың барлық біліміне жол ашып берді деп айтуға бола ма? Абайдың орысша, парсыша, түрікше кітаптарды көп оқып, олардың ішіндегі ғылымдардан хабардар болуына мектепте мұсылманша окуы жол ашып берді деп айтуға бола ма?

Абай үш ай ғана оқыған оқумен орыстың ірі ақындары Пушкин, Толстой, Лермонтов, Некрасов, Крыловтардың түпкі негізіне қалай түсінген. Олардың өлеңдерінен қалайша түпкі негізін бұлжытпай тәржіма қылуға күші жеткен.

Абайдың орысшаны жете түсіне білуі — Абай орысшаны үш ай ғана оқыған оқумен қанағаттанып қоймағанын көрсетеді. Абай мектептен тыс орысшаны толық түсінерлік дәрежеде оқығандығы орысшадан аударған өлеңдерінде ашық байкалады. Я болмаса Абайдың жанында дайын орысша ақындарды ашық түсіндіре бідетін білімді бір адамның серік болғаны байкалады. Егер бұл айтылғандай болмаған болса, Абайды жай жабайы адамнан оқшау, өздік бөлек нақ данышпан адамның сыпаты барлығы ашық көрінеді. Бұлай болғанда біз Абайда талассыз данышпандық (гениальность) белгі бар деп айта аламыз. Болмаса Спенсер кітаптарын әм «Позитив философия» турасындағы кітаптарды, Дрепердің «История умственного развития Европы» деген

кітаптарын анық түсініп білу үшін, аз қуат керек емес. Абайдың (Кәкітай) Құнанбаев тарапынан жазылған өмір тарихы бізде жоғары айтылғандарымыздың бәріне де жауап бермей караңы күнгірт құйде қалдырып кетеді.

2) Абайдың өлеңдерімен бірге басылған өмір тарихында былайша жазылған: «Абай 13 жасында-ақ балалық қылмай ел ішінде жұртты өзіне қаратқан, басшылыққа бұрынғы төрелермен талас қылып жүрген әм елдің жақсылары баласынбай аузына қарай бастаған. Бұдан көрінді, Абай жасынан-ақ ірі адамдардың қатарына кіріп, халыққа басшылық қылу үшін билермен тартыса бастағандығы, Абайдың билікке, халыққа таласуына туған-туысқандарының да атакты, елге басшы адамдардан болғандығы да Абайды жастан ірлікке жетектеген. Туысқандарының әм өскен ортаның максат қылған нәрселері Абайды билік үшін таласқа кіргізуғе әбден мүмкіндігі болған.

Бірақ Абайдың өлеңдерінің көбінде елге басшы боламын деген адамдарды кекеп, зарлы, улы тілмен шаншатындық бар. Абай жабайы ел адамдарындағы билікке өзі ынталы адам болғандай болса, зарлы тілін тап онша қадамас еді. Бұл туралы Абайдың билікке көзқарасының қандай болғандығын өмір тарихында толық ашып айту керек еді. Және Абайдың өмір тарихында былайша жазылады: «Жиырма жасында Абай мандай алды шешен болды» әм «қазактың ескі заманы болса, бұрынғы қазактың атакты біннің бірі болмағы анық еді», — дейді. Міне, бұл сөздер Абайдың табигаты,

ішкі рухы билер сықылды болғандығын аңғартады. Жалғыз-ақ Абайдың тілегіне бөгет болған заман. Заман бөгет болмағанда Абайдың тұтынған жолы әкімшілік еді дегенге келтіреді. Бұл сөздер сырт қараған кісіге Абай өлеңдерінің табиғаты, ішкі рухы соңғы кезде мүлде үмітсіздікке айналып кетуі, сол өзінің тілекті мақсаты болмағандықтан да болған шығар деген шубәлі ой тудырып та қалады.

3) Абайдың шаһармен байланысы болған ба? Семей қаласында 2 жыл оқу оқығаннан кейін елге окуды тастап, қайтып кетеді дейді. Абайдың сол кеткеннен қаламен қатынасы мүлде үзілді ме, жоқ болмаса қаламен қатынасы жи болып, қаладағы мұсылман яки орыс мұғалімдерімен мәжілістес, пікірлес болып жүрді ме?

Міне, бұл жағы да Абайдың өмір тарихында күңгірт, көмескі түрде, айтылмай қалған. Абайдың өлеңін тексерушіге бұл да зор кындық тудырады.

4) Абай орыс әдебиетімен әм жазушыларымен 35 жасынан былай қарай таныс болып еді. Абайды бұлармен таныс қылуға себеп болған орыстың атақты білімділері мен Михаэльс әм Гросс-деген еді дейді. Абайды Пушкин, Лермонтов, Толстой, Некрасов, Достоевский, Белинский, Писарев әм бұлардан басқа да ірі ақындар мен жоғарғы айтылған орыс оқымыстылары таныс болған.

5) Абайдың тәржіма халінде: «Орыс әдебиетімен танысу Абайдың көніліндегі ақындығын қозғап, Абайдың өлең жазуына себеп болды» — дейді. Бұл айтылғандардан Абайдың 35 жасына шейін ешбір өлең жазбағандығы

көрінеді. Шынында, Абай өлеңдерінің бәрінде де 1884 жылдан бастап 1903 жыл арасындаған жазған, яғни Абай 35 жасына жеткеннен кейін жазуға кіріскең. Хатта Абайдың ақындық күшінің жарыққа шыққандығы 39 жасынан кейін басталды деп айтуға болады. Бірақ тәржіма халінің тағы бір жерінде былай дейді: «Абай 14 жасында-ак біреуді мазақ яки қалжың қылып құрбылар ортасында өлең шығара бастаған» — дейді. Бұған қалайша түсінуге болады? 14 жасынан былай қарай жазған өлеңдері қайда? Бірінші баспасы басылғанша не үшін жас жігіт шағындағы өлеңінің бір жолы болса да кітапқа кіргізілмеген. Элде жас шағындағы жазғандары маңыздырылғанша болғандықтан баспаға берілмеген бе? Міне, осы жоғарғы айтылғаның бәрі де Абайдың өмір тарихы толық жазылмағандықтан, Абайды басылып шыққан кітабына қарап тексерушіге аса зор жұмбак болып шығады. Тексеруші 14 жасынан бастап жазған бір ақынмен 39 жастан бастап жазған ақынды бір көзбен айырып баға беруіне болмайды һәм 14 жастан бастап жазған ақын мен 39 жастан бастап жазған ақын өлеңдерінің табиғаты, ішкі рухы еш уақытта бір түрлі болып келмейді.

6) Абайдың қазақ арасындағы ел ақындарымен қатысы болды ма, болған күнде олардың шығарған өлеңдеріне еліктеді ме? Еліктеген болса, олар қандай ақындар еді? Қандай типтегі кісілер еді?

7) Абайдың қазақ арасындағы дайым қатынас жасаған ел адамдары, пікірлес замандастары кімдер болған? Олар қандай табиғаттағы адам-

дар еді? Бұлардың Абайға қандай әсерлері болды?

8) Абайдың үй-жамағатымен, тұрмыс жүзінде әйделермен қандай байланысы бар еді?

Міне, Абай өлеңдерін тексеру үшін осы сұралған сөздердің бәрін де Абайдың өлеңдерімен қосылып басылған тәржіма халінде жауп ашық болуы керек еді. Бұл қүнге дейін Абайдың басылған өлеңдерінде бұл кемшиліктер толықтырылмай келе жатыр. Эйтсе де біз Абайдың майданға түскен бар өлеңімен әзірше қанағаттанып, Абай өлеңдерінің табиғаты әм ішкі рухын шамамыз келгенше тексеріп өтуге лайық деп табамыз.

VI

Абай барлығы 5313 жол шамасында өлең жазған. Бұлардың ішінен орысшадан тәржіма қылғаны 1700 шамасында. Соңғыларын шығарып тастағанда, Абайдың нақ өз тарапынан шығарған өлеңі 3612 жол шамасында болады.

Абай өлеңдерін жыл тәртібімен қарағанда бір түрлі көрінетін нәрсе мынау: Абай кейбір жылдары аз жазады. Жазған өлеңдері жыл сайын я артылып, болмаса біркелкі болып отырмайды. Абайдың жыл сайын жазған өлеңдерінің жолдарының санын оқушыларға көрсетіп өтуді макұл табамын.

1884 жылы 38 жол.

1885 жылы 14 жол.

1886 жылы 701 жол.

1887 жылы 202 жол.

- 1888 жылды 64 жол.
- 1889 жылды 1052 жол.
- 1890 жылды 205 жол.
- 1891 жылды 164 жол.
- 1892 жылды 116 жол.
- 1893 жылды 212 жол.
- 1894 жылды 148 жол.
- 1895 жылды 138 жол.
- 1896 жылды 336 жол.
- 1897 жылды 390 жол.
- 1898 жылды 64 жол.
- 1899 жылды 48 жол.
- 1900 жылды 72 жол.
- 1901 жылды 72 жол.
- 1902 жылды 152 жол.
- 1903 жылды 16 жол.

Бұл көрсетілген цифrlардан Абайдың 1898 жылдан кейін өлең жазуы кенет көп кемігендігі әм әр жылда біркелкі болмағандығы көрінеді.

Абайдың былайша өлең жазуы тексерушіге зор жұмбак ретінде болмақшы. Бұл жұмбакты шешу үшін, Абайдың толық жазылған өмір тарихы болу керек.

VII

1898 жылдан кейін Абай өлеңдерінің табиғаты, ішкі рухы өзгере бастайды. Сонымен бірге Абайдың әуелгі ақындық күшінің де кемінкіреп, жұмсағандығы сезіледі.

Абайдың дүниеден безіп, өмірден үмітсіздену жолына кіргені 1892 жылдан бастап 1900 жылға шейін артықша күшейіп барады.

Жұрегім менің қырық жамау
Киянатшыл дүниеден —

деген өлеңімен хатта адамзаттың өзінен,
тіпті безгендігін аңғартады.

«Адам бір боқ көтерген боқтың қабы» —
деген өлеңі де 1899 жылы айтылған. Және
сол жылда:

Есінде бар ма жас күнін,
Көкірегің толық, басын бос
Қайғысыз, ойсыз, мас күнін
Кімді көрсөн бәрі дос.

Міне, бұл өлеңдерден аңдаспау бойынша,
әлі де шындал та Абайдың қарттық күнінде
яғни өмір бітуі жақындағанда, өлең
тудыратын сезімдерден Абай жүргегі босап,
басына қайғы толып, жас уақытта өлең
шығаратын қуаты бүтіндей жоғалып,
нашарлайтын халге жетті ме еken? Әлде,
Абайдың өмірі бітуге жақындағанда, Абайдың
ілхамы (шабыты М. М.) әм ақындық қуаты
өз-өзінен жоғала бастады ма еken? Әлде,
шынында да, махабbat қызықтың мол болған
жылдары ақырын-акырын артқа шегініп,
Абайдан алыштап кетіп, сондықтан Абайдың
акындығы нашарлады ма еken деген шубәлі
ойлар еске түседі. Яки сол жылдың өзінде:

Көзіме жас бер жылайын,
Жаралы болған жүрекке
Дауа бер жамап сынайын, —

дегенінше жаралы жүргегін жамайтын дауасы
бітіп қалып, сонғы өлеңдері әуелгідей түр таба
алмай кетті ме? Әлде:

Күйесің, жүрек, күйесің
Күйеніңнен не пайда, —

деп, ақындық қуаты дәйім күшті болып тұрған күйінде де Абай өзінің күйгендігінен пайда болмағандығын ойлап, сол себепті өлең жазудан өзі тілеп тоқталды ма екен? Не болмаса:

Жапырағы қуарған ескі үмітпен
Зия ғып өмірімді бос жүріппін

(1901ж) — дегеніндей Абайдың өмірінің ақырындағы үмітсізденуі оның ақындығын бүтіндей сөндіріп қоймайды ма?

Шынында, біз Абайда шын ақындық сыртқы тұрмыс сезімінің әм сыртқы тұрмыстың өзі үшін қайғыру дегеннің 1898 ж. кейін біраз күшсіздегендігін көреміз.

Абайдың ең бірінші бастап жазғаны 1884 ж. жазған «Сұлу қызы» туралы өлеңі. Бұл өлең Абайдың өлең шығара бастауында бірінші адым болса, мұнан соны аңғарамыз: Абайда бірінші адымның-ақ суреттеу қуаты өзгеше күшті болған екен. Эрі сыртқы тұрмысқа жақын болған яки сонан алынып жазылған екен.

VIII

Бұл өлеңнің жазылуы Абайдың 39 жасындағы шағына тұра келеді. Бірак өлеңнің қуатына қарағанда, Абай бұл өлеңді жасырақ уақытта шығармады ма екен деп ойлауға жоқ емес. Абайдың өзі шығарған өдендерінің бәрі манызды әдемі болып әрі көп шығарған жылы 1886 жыл Абайдың табиғатты суреттеген ең жақсы өлеңдері және сол халде шығарған. Абайдың жұрт үшін қайғыруы да көбірек сол

жылда болған. «Жаз» деген ес кетірерлік ұсталиқпен тіпті жөніл әм табиғи шығарылған толық көріністі әм шындықпен суреттелген өлеңі мен «Аттың сыны» деген өлеңі де сол жылы жазылған.

«Өлең туралы» айтқан қуатты өлеңдерінің көбі әм «Сую туралы» деген аса шебер өлеңдері 1887-1897 жылдар арасында шығарылған. 1899 жылдан бастап 1902 жылға Абай орысшадан тәржімамен барады. Абайдың соңғы өмірінің көбі тәржімамен өткендігі көрінеді.

Және әуелде аллаға онша жақын болмаған әм көбірек дүние үшін, халық үшін қайғырған Абай 1898 жылдан соң аллаға жақындал, алланы жат етеді. Алла туралы көбірек ойлап, сол ретте халыққа алла туралы пәлсапа сөздер сөйлеп, алла туралы діни үгіттер үйретеді.

1886 жылдарда Абайдың үгіті дүние, тұрмыс үшін болса, енді алла, ахрет үшін болуға айналады. Абайдың бұл жылдан соңғы өлеңдерінде Толстой сықылды адамдардың жазған сөздерінің ізі көріне бастайды. Абай өмірінің бұл бөлімінде, шынында, қазақ халқына діни жол басшылық сипаттың көрсетеді. «Ой туралы» деген өлеңдері бәрі соған куә. Солай қылыш Абай 1895 жылда «Халиққа *». Махлұқ ақылы жете алмайды, Оймен білген нәрсеміз бәрі дәһрі» ** — дейді. Эм алла туралы: «Сонда да

* Халыққа, жаратушыға деген сөз, шахмұң — жаратушының жаратқан заттары деген сөз.

** Замана туралы заманаға қас деген сөз. Ташкент баспасындағы көрсету бойынша мәңгілік, дінсіздік деп үғу қате. F. C.

оны ойламай қоя алмаймын» әм «Және оған қайтпақсың, оны ойламай өзге мақсат ақылға тола ма екен», — деп өзінің енді аллаға мықтап берілгендейгін аңғартады.

IX

«Өлсе өлер табиғат, адам өлмес» — деп Абай енді дүниедегі өмірден соң тағы мәңгі жасауды жанның мәңгілік болуын көксейді. Сөйтіп шындағанда ахретке, машһарға әзірлене бастайды:

Дүниеге ынтық, машһарға амалсыздың
Иманын түгел деуге аузым бармас, —

деген өлеңдері Абайдың сол сырыйн ашып береді. Абай 1897 жылда:

Алла деген сөз женіл
Аллаға ауыз жол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл
Өзгесі хакқа кол емес, —

деген болса, 1902 жылда:

Алланың ө зі де рас, сө зі де рас, —

деп ойы, пікірі аллаға, ахретке берілгендейгін тағы мықтап айтып қояды. Сол жылда және:

Махаббатпен жаратқан адамзатты
Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп
Және хак жолы осы деп әділетті.

Осы үш сүю болады имани гүл

Әм:

Дін де осы, дін ойлаған тағат та осы, —

дейді. Міне, бұл сөздері Абайдың бұл жылдарда шынында да Толстойдың шәкірті болып, ол арқылы Гайсаның үйреткен жолымең кетіп, сол жолдағы пікірлерін халқына үйретуге кіріскеңін көрсетеді:

Абайдың сондағы табиғаттағы өлеңдері мынау: Солардан қыска, ашық бір нәтиже шығарғанымыз мынау:

1) Абайдың 20 жылдық әдеби өмірі бар. Соның әуелгі жартысында Абай күштілік көрсетеді. Соңғы жартысында әлсізденіп, өлеңнің табиғатын, ішкі рухын бүтіндей өзгертіп жібереді.

2) Өмірінің әуелгі жартысында Абайдың өлеңдері табиғат, ішкі рухы мен тұрмыска жақын дайым тұрмыс қайғыларын, тіршілік пікірлерін шешеді.

Соңғы жартысында (айрықша соңғы 70-80 жылдарында) алла әм ахрет туралы терең ойларға кетеді. Яғни Абай өлеңдерінің табиғаты, үміттері тұрмыстың түрлі дертерімен суарылған болса, соңғы жартысы діни пікірлер әмм маштарға даярлану атымен суарылады. Идеализм деген пәлсапа жолына бұрып тұйыктайды.

3) Абай өлеңдерінде өзінің ашық сипаттарын, өздігін көрсетеді. Абай кітабында түсірілген суретте қандай көрінсе, өлеңдерінде де сондай көрінеді. Абайдың суретте көрінген мәндайы өлеңдерінде көрінген мәндайының өзі. Абайдың мәндайында ойшылдық пен толқындаушылық бірлеседі. Бірақ кейіннен ойшылдық жеңіп кетеді.

4) Абай өлеңдері халықшылдық, казақшылық рухымен шығарылған.

5) Абай өлеңдерінде (әсіреке әдеби өмірінің соңғы жылында) шындық (реальность) күшті, хатта діни мәселелерге де шын ынтасымен карайды.

6) Абайға мұсылманшылдық дүниесіндегі сопылыққа әсер бермеген. Абай — мұндай сипатпен уланбаған кісі. Оның өлеңінен сіздер өтірік монтанылықты сезбейсіздер. Ол оны сезбейді де. Жалғыз-ақ Абайдың кемшілігі өмірі актығында дінге берілгендей. Әм машшар корқынышынан женілгендей.

7) Абайдың кейбір өлеңдерінің бір пікірден екінші пікірге, бір сезімнен және басқа сезімге бірден секіргендігі, асығыстықпен көшкендігі көрінеді. Соның үстіне бағзы бір келіспегендіктер әм бір-біріне қарсы болған пікірлер де жоқ емес. (Газет жүзінде орын аздықтан мысал келтіріп болмайды.)

8) Абайдың әдеби өмірінің әуелгі жартысында орыс әдебиетінің берген әсері сезілмейді. Абайдың өзінен өлең шығарушылық дәүірінде ешбір халықтың әдебиетіне әм ешбір адамға еліктегендігі білінбейді.

X

АБАЙДЫҢ ТІЛІ ҮЗЕМ ӨЛШЕУЛЕРИ

Әр халықтың ақындары сол халықтың сөйлеген тілінің жемістері болады деген сөз бар. Бізде сол сөзге қарай Абайды қазак тілінің жемісі дейміз. Абай тілінің кеңдігін, өткірлігін қазақ тілінің кеңдігі, өткірлігі деп аңлау керек. Үл тілдің байлығы, әдемілігі Абай өлеңдері арқылы ашық көрінеді.

Абай — казак тілінің кең, әдемі бір әдебиет тілі болуға лайықты екенін ашық көрсөтіп кеткен бір ақын.

Бұл тілдің әдеби жақтан істелуіне де Абайдың көп қызметі тигендік Абайдың өлеңдерінде ашық көрініп түр.

Абай одағай сөздерден жасалған етістіктерді көп колданады. Яки өзі сондай етістіктерді көп жасайды әм бұл туралы шеберлігі таңданарлық.

Абай пәлсапа сөздерді, аса терен пікірлерді де еш қиналмастан жеңіл, ашық тілмен андата алады:

«Ақыл» мен жан мен өзім, тек менікі
«Мені» мен «менікінің» магнасы еki.
«Мен» өлмекке тағдыр жок әуел бастан
«Менікі» өлсе өлсін оған бекі.

həm:

«Мені» мен «менікінің» айрылғанын
Өлді деп ат койыпты өнкей білмес, —

деген өлеңдері соған дәлел.

Абайдың бұл алты жолдық өлеңдерімен идеализм пәлсапасын қандай ашық андатып бергендейгін көріп отырмыз. Абай жалпы түрік тілдерінің халық өлеңдерінде колданған өлшеулерден басқа тағы өзінен шығарған жаңа өлшеулері жок емес.

Абайдың жаңа өлшеулерінің әсерін жас казак ақындарындаған емес, яки жас татар ақындарының бағзыларынан көріп отырмыз.

Абайда ескісі әм жаңасы бәрі сегіз түрлі өлшеу бар, бірақ оның бәрін көрсетуге газет

бетінде орын аз болғандықтан, оларды мысалдармен көрсетіп отырмаймыз.

Сонымен Абай туралы сөзді тоқтатып басқа ақындарға көшеміз.

(1923 жыл. Ташикент
«Ақжол», 1923 жыл,
№№ 335, 356, 359,
363, 369, 372)

Д.А.
АБАЙДЫҢ ЖИҮРМА ЖЫЛЫ

Бұғін маусымның 21 күні қазақ әдебиетінің атасы — атақты ақын Абайдың өлгеніне 20 жыл толды. Бұл күнді еске алып, есептейтін, айрықша ұқтрып өтудің қажеті жок. Абай — көпке мәлім адам. Оны мектептегі балалар да, шашы ағарған кәриелер де, жаксы жаман оқыған, оқымаған, қысқасын айтқанда қалың қазақтың бәрі де біледі.

Талай қазақтың баласы Абайдың сырлы, кестелі, жұмыр келетін әсерлі өлеңдерін оқып, рахат тауып шаттанған. Абайдың өлеңі талай адамның ой-қиялын шарықтатып, көнілін өсіріп, жүректерін қобалжытқан.

Абайды жүрттың көшшілігі осы жақтан әбден біледі. Бірақ Абайдың бар маңызы, бар қымбатшылығы мұны білумен ғана толық танылып болмайды. Абайды терең түсініп, толық білу үшін Абайдың тарихын, оның жазғандарын жете тексеру керек.

Біздің қазақ әдебиеті бұғінге шейін төрт аяғынан нық басып тұрған жок. Ұлт әдебиетінің казанына түскен қымбатты асыл заттар толып жатыр. Бірақ олардың көбі әбден бойға сіңіп,

әбден тексеріліп жеткен жоқ. Шын асылы теріліп, тізілген жоқ. Эрқайсысына лайықты тиісті бағасы берілген жоқ. Бұл жұмыстар ке-лешекте асылдың түрлерін ажыратушы сын-шыларын күтіп тұр.

Жалпы әдебиеттің, оның ішінде көркем әдебиеттің тілді майыскақ, кестелі етіп түрлендіруге, мағыналы, терен етіп байытуға келтіретін пайдасын былай қойып, бала тәрбиелеуге, халықтың миын қозғап, белгілі бір қиялға тартып, керекті міндетке шакыруға, құлқын түзеуге келтіретін пайдасын, ішкі маңызын, мағына жағын алсақ көркем әдебиет алдымызда күшті бір құрал болып суреттеледі. Маңызы жүз есе артады.

Сол мықты құралды алдымен танып, жа-рыққа шығарып, өзінің тиісті жұмысына тұра жұмсай білген адам — Абай. Бұл сөзден Абайдан бұрын қазакта әдебиет жоқ екен деген сөз түсінілмесе керек. Абайдан бұрын да қазақ әдебиеттің жазбасы да, -ауызшасы да болған. Бірақ ол әдебиеттердің өзін-өзі танымағандығы, қайда, қалай жұмсалатындығын, өзінің міндеттін толық білмегендігі болатын. Абайдың жана әдебиеттің басы болып саналатын себебі де содан. «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін...», — деп Абай өлең жазуға қалай қарайтынын, өзі қандай жолға жұмсамағын ашық айтып кетеді. Әдебиеттің өсіп, өнуіне де түрлі тарихи дәуірлер бар. Қай дәуірдің әдебиеті болса да өзінің жарыққа шықкан заманының жемісі болып отырады. Заманының ой-қиялды, әдет-ғұрпышты, білім ауданы, жалпы тұрмыс шартымен байланысты болады. Заманындағы тіршіліктің шындығымен байланысы жоқ, белгілі негізі жоқ шексіз еркін жайылған

әдебиет болмайды. Сондыктан Абайдың қазақ әдебиетінде қандай орын алатынын, оның манызын күшті білу үшін һәм түзу баға бере алу үшін алдымен оның тіршілік еткен заманы мен ақынның өзі ер жеткен ортасын білу керек. Абай қазактың бас асаулық көрсеткен дәуірді бастаң кешіріп, шет қожалыққа әден бағынған, бойына құлдық мінезін сіңірген заманында туып есті. Бұл заман қазақ халқының басына қара тұманы қалың болып жиналған, жарық сәуле көрінер деген үміттен айрылған халық ортасындағы бұрынғы байланысынан айрылып, жат мінездер орнаған заман болатын. Абай осындай ұлт киялышын, ұлт қайратының сөніп, ажарсыз тартқан дәуірінде туып, бойындағы қымбатты асыл өнерін аянбай жұмсарлық орын таба алмай, бетін бұрарлық жарық таппай тіршілігінде ауыр қайғы кешірген. Саналы адамға ғана бұл-қайғы, жасы ұлғайған Абайдың өлеңіне өшпес мұнды таңба салған.

Абай өзінің өр жұмысқа арналғанын сезіп, өзін сол жұмысқа дайындаған. Халыққа қызмет етуді өзіне зор борыш тапқан. Бірақ жоғарғы айтылған себептен айналасынан ешбір тірек таппай қараңғыда сипалап көп қиналған. Ақыры арты түзу жол тапқан. Ол жол үстаздық құру, жаманшылықпен күресу болған.

Ақырын жүріп анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.
Үстаздық еткен жалықпас,
Үйретуден балаға, —

дейді Абай.

Абай өзінің ақындық киялышында халықтың мұқтажынан, тілегінен ауа жайылып, байла-

ныссыз, өз бетінше шарықтап, аспанға шығып кетпеген. Оның жыры тірішіліктің керегімен нық байланысты боп отырады. Сондыктан әр ақында ұшырайтын бос қиялшылдық Абай өлеңінде кездеспейді десе болады.

Абай өлеңінің мағына жағын алсақ, үлгі ақыл үйреткен, жаманшылықтан жиренткен, тұзу жүріс-тұрыс көрсеткен рухта тәрбиеленген үлгі, үгіт екенін көреміз. Ал енді өлеңдерінің сырт көркемдігін, түрін, түзілісін, кестесін, сыршылдық жағын алсақ, Абайдың бұл ретте келтірер пайдасы айрыкша артық. Абайдың неше түрлі сұлу суретін кестелі сөз, үлгі, өрнектері қазак әдебиетінің бұл күнге дейінгі ардакты гүлі болып келеді. Алдында басшылық қылған әдебиет ағасы жок. Маңайында сөзін ұғып, тілегіне қосылып ой бөліскең замандасы жок. Абай қараңғы тұмандада жылтырап көрінген жалғыз жарық сиякты. Сол қараңғыда жұтылып кетпей бұл күнге дейін бізге жарығы себіліп, күннен-күнге бағасы артылып бара жатуы Абайдың әсері қандай күшті екенін анық көрсетеді.

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Кей адам дүниеге бой алдыраған...

деген өлеңінің шындығын өзі тіршілігінде көрсетіп кетті. Абайдың жоғарыда айтылғаннан басқа әдебиетке көлденең тартар сыйларының бірі — мәдениеті жоғары орыс сықылды халықтың күшті әдебиетімен мәдениетсіз калың қазақты таныстырып кеткені.

Қазактың үлгі көрмеген тұқыры, жалпақ тіліменен орыс әдебиетіндегі ең күшті деген

Пушкин, Лермонтов сықылды ақындардың ең сырлы, суретті деген шығармаларын жұрттың бәріне түсінікті етіп, суретін бұлжытпастан көкірегіне түсіріп берген. Бұл өнер Абайдың күшіне айрықша маңыз беретін, айрықша тілге ұсталығын танытатын өнер. Абайдың 20 жылдығына арналған қысқаша бұл макалада оның әсеріне тексеру жасап, толық тарихын сөйлеп өтуге мүмкін емес. Ол үшін келешектегі кезеңде һем керек жұмыстың бірі болып саналуға тиіс. Бұл макалада тек ардакты Абайдың өлгендегі күнін еске алып, істеген ісін ойға түсіріп, рухын құрметтеп өтпек.

Кестелі сұлу сөздің иесі, көркем әдебиеттің темірқазығы, өшпейтін жарық жұлдызы болған ақсақал Абайдың әсерлерімен қазақ баласы кімнің алдында болса да ұялмай мактана алады.

Қазынасында Абайдың өлеңіндегі байлығы бар казак әдебиеті қандай мәдениетті халықтың әдебиетімен болса да тенденсуге жарайды.

«Ақжол», 1924 ж.

МАҒЖАН ЖҮМАБАЕВ*
АЛТЫН ХАКІМ АБАЙҒА

Шын хакім, сөзің асыл — баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе дәмі кетпес.
Қарадан хакім болған сендей жанның
Әлемнің құлағынан әні кетпес!

Сөзіңе құлақ салып баға бермей,
Қисайып қынырайды жұртың ниецтес!
Бұртиып, теріс қарап: «Аулақ жүр», — деп,
Болады ғой жақын туган бәрі кектес.

Тыныш үйықта кабірінде, уайым жеме:
Кор болды кайран сөзім босқа, — деме.
Артында казактың жас баллары мен
Сөзінді көсем қылып жүрер женге!

Ай, жыл өтер, дүние көшін тартар,
Өлтіріп талай жанды жүгін артар.

* Жұмабаев Әбділхан (1893-1938) — көрнекті ақын.
Оның «Алтын хакім Абайға» атты арнау өлеңі 1912 жылы
жазылған. Өлең М. Жұмабаевтың «Жазушы» баспасында
жарияланған (1989 ж.) нұсқасы негізінде беріліп отыр.

Көз ашып, жұртың ояу болған сайын
Хакім ата, тыныш бол, қадірің артар.

Жүрген жанның артында ізі қалар,
Етікші өлсе, балға мен бізі қалар.
Бір бай өлсе, төрт түлік малы қалар,
Шешен өлсе артында сөзі қалар.

Сүм дүние сылаң беріп көптен өтер,
Сау қалғанның көбісі ертең бітер.
Токтамас дүниенің дөңгелегі,
Шешеннің айтқан сөзі көпке кетер.

1912

ТҮСІНІКТЕМЕЛЕР

1. «Абай (Ибраһим) Кұнанбаев» — Элихан Бекейхановтың Абай қайтыс болғаннан кейін (1904) Семей қаласынан шығатын орыс тіліндегі «Семипалатинский листок» (1905, № 250-252) газетінде жарияланған азанамасы.

Бұл макаладағы Абайдың өмірі мен шығармалары жайындағы дерек-мағлұматтарды автор Абайдың немере інісі Кәкітай Ысқақовтан алғандығын арнайы түрде ес-кеертіп те өтеді. Элихан макаласы 1907 жылы орыс тілінде Абайдың суретімен қосыла қайта басылым көрді. (караңыз: «Абай (Ибраһим) Кұнанбаев») — Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Русского Географического общества. Семипалатинск, Вып. 3, 1907, стр. 1-8.)

Макаланың казақша нұсқасы «Дауа» (Казақ тілі қоғамының Павлодар облыстық үйімі) газетінде 1990 жылғы № 1, кыркүйек айында жарияланған Білге Тұрсын-тегіннің аудармасы бойынша беріліп отыр.

2. «Абайдың орыс достары» деген шартты атаумен берілген макала үзіктері Американың атакты журналисті Джордж Кеннанның 1906 жылы жарияланған «Сібір және жер аударылғандар» деп аталатын, орыс тілінде шықкан кітабынан алынды. Қазақ тіліне аударылған бұл нұсқасы М. Мырзахметовтың 1985 жылы «Казакстан» баспасынан жарық көрген «Абай жүрген ізбенен» деп аталатын зерттеу еңбегінен алынды.

3. «Ибраһим ибн-Құнанбаев» деген мақала татар тілінде шыққан «Ұақыт» газетінде (Орынбор, 1908) жарияланған нұсқасынан аударылып берілді.

4. «Әдебиет қазақия яки қазақтардың тіл өнері» — Зейнелғабиден ибн-Әміре әл-Жауһари әл-Омскаудін 1909 жылы Уфа қаласында жарияланған «Әдебиет Қазақия» деп аталатын аңсарынан (рисаласынан) үзінді ретінде алынып отыр.

5. «Абай Ибраһим Құнанбайұғлының өмірі» — Абайдың қолында тәрбиеленіп өскен немере інісі Кәкітай Ысқақұлының мақаласы 1909 жылы Петербургта тұңғыш рет жарық көрген Абай шығармаларының басылымынан алынған нұсқасы бойынша жіберілді.

6. «Белослюдовтің қолжазбасынан» — деген аударма мақала семейлік ағайынды Белослюдовтардың Абайдың республикалық әдеби-мемориалдық музейіндегі архив дерегінен алынған тұпнұсқасы бойынша берілді. Мақала қысқартылып, тек қана Абай мұрасы жайында айтылатын тұстары ғана таңдап алынды. Осында беріліп отырған мақала да «Абай жүрген ізбенен» (1985) кітабының 142-147-беттерінде жарияланған аударма нұсқасы негізінде беріліп отыр.

7. «Қазақтың бас ақыны» мақаласы «Қазак» газетінің 1913 жылғы екі санында (40,43) қатар жарияланған нұсқасы негізінде берілді. Бұл мақала Абайдың қайтыс болуына он жыл толуына даярлық ретінде «Қазак» газетінің редакторы Ахмет Байтұрсынов тараپынан жазылған тарихи мән-мағынасы зор, ұлы ақын мұрасын ғылыми тұрғыдан танып білу және де Абай мұрасын халыққа насихаттау ісіне бастама болуымен де ерекшеленеді. 1914 жылды Семейдегі қазақ әдебиеті тарихындағы тұңғыш әдеби кештің өтуі мен абайтану саласындағы алғашқы тырнақ алды мақалалардың жазылуына мұрындық бола да білді.

8. «Абай Құнанбаев (1845-1904)» — Нұк Рамазановтың орыс тілінде жазылған әрі 1914 жылы Москва қаласында басылым көрген «Әлшархият» (Восточный сборник в честь А. Н. Веселовского. М., 1914, стр. 224-227) деген жинақта басылым көрген мақаласынан аударылды. Бұл басылымдағысы «Абай жүрген ізбенен»

кітабында (160-164-бет) аударылып басылған нұсқасы негізінде беріліп отыр.

9. «Абай» деген мақала көрнекті ақын, жазушы, қоғам қайраткері, айтулы журналист Міржақып Дулатов тараапынан Абайдың қайтыс болуына он жыл толуына байланысты жазылған болатын-ды. Бұл кітаптағы мақала 1914 жылы «Қазақ» газетінің 23 маусымдағы № 67 санында жарияланған нұсқасы негізінде жіберілді.

10. «Семейдегі Географический подотдел пайдасына жасалған кеш» — деп аталатын әдеби хабар 1914 жылғы «Айқап» журналының 4-санында (67-68-беттер) «М. М.» деген автордың мақаласы бойынша жіберілді.

11. «Қазақ әдебиеті кеші» — «М» деп қол қойған автордың 1915 жылы 28 наурыздағы № 114 санында жарияланған мақаласы негізінде алғаш рет жарық көріп отыр.

12. «Әдебиетімізге қөз салу» — «Н» деп қол қоятын автордың «Қазақ» газетінің 1916 жылғы 9 ақпанындағы № 164 санында жарияланған нұсқасы негізінде алғаш рет басылған отыр. «Н» деген авторды белгілі ғалым Е. Исмаилов 1965 жылы 12 ақпанда сөйлеген сезінде Нәзір Төрекұлов деп көсеткен еді. Абайдың 1922 жылды Ташкент қаласында басылым көрген өлеңдер жинағының жарық көруі де осы Нәзір Төрекұловтың қызу ат салысуымен шыққанын еске алмақ керек.

13. «Абайдың өнері һәм қызметі» деген мақала «Абай» журналының 1918 жылғы екінші санында «Екеу» деген бүркеншік атпен басылым көрген. Зерттеушілердің пікірі бойынша «Екеу» деп мақалага қол қойғандар Жұсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов. 1918 жылғы «Абай» журналының алғашқы санында жарияланған «Абайдан соңғы ақындар» деген мақала да осы екі автордың «Екеу» деп аталған бүркеншік атымен жарық көрді.

«Абайдың өнері һәм қызметі» деген мақала алғаш рет «Абай» журналының 1918 жылғы екінші санында жарық көрген нұсқасы бойынша жарияланып отыр.

14. «Абай» — әдебиеттің басшысы деген такырыппен беріліп отырған бұл үзінді мақала Мұхтар Әуезовтің «Коныр» деген бүркеншік атпен 1922 жылды «Шолпан» журналының 4-5 санында «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәүірі»

деген атпен басылым көргөн еңбегінен алынды. Осы басылымдығы нұсқасы М. Әуезовтің 1991 жылы «Ана тілі» баспасында 64 жылдан кейін барып жарияланған «Әдебиет тарихы» деген кітабы негізінде үзінді мақала ретінде қысқартылып берілді.

15. «Абай кітабы» — казақ әдебиетінің ұлы классигі Абай Құнанбаевтың өлеңдер жинағы үшінші рет 1922 жылы Ташкентте басылуына сәйкес жазылған Илияс Жансүгіровтің шағын рецензиясы 1923 жылғы 8 мамырдағы «Тілші» газетінде жарияланды. Макалада Абай мұрасын танып білу, оны жалпақ жүртқа насхаттау бағытында қорамдық ойда пайда болған керегар бағыттың сол тұстағы бет алдынан хабар береді. Көпшілікке белгілі 1937 жылдың канды сойқанынан кейін ұзак жылдар бойы аты аталудан қалған I. Жансүгіровтің бұл мақаласы да енді ғана оқырман назарына алғаш рет ұсынылып отыр.

16. «Абай» — профессор Ғабдрахман Сағдидің Абай кітабының 1922 жылы Ташкентте жариялануына байланысты жазылған қолемді мақаласы. Ол «Ақжол» газетінің 1923 жылғы № 335, 356, 359, 363, 369, 372-сандарында қатарынан алты рет, мақалалар циклі ретінде басылым көрді. Бұл кезеңде Абай мұрасын танып, бағалауда, яғни Абай мұрасын рухани мұра ретінде қабылдауга қарсы бағытталған түрпайы, солақай таным бас көтере бастаған тұста F. Сағдидің мақалалар циклі оқырмандар тарапынан жылы қабылданып, ұлы ақын мұрасын ғылыми түркідан танып, білуге өз үлесін косқан да еді.

F. Сағди мақалалары «Ақжол» газетінде жарияланған нұсқасы негізінде ешқандай қысқартусыз каз-қалпында алғаш рет жарыққа шығып отыр.

17. «Абайдың жиырма жылы» — 1924 жылы «Ақжол» газетінде жарық көрген «Д. А.» деген автордың мақаласы негізінде ұсынылып отыр. Абайдың әдеби мұрасын танып, білу, бағалау тарихында 1923 жылдан бастап түрпайы социологиялық таным өріс жайып, бой көтерді. Осы себепті де 1924 жылы Абайдың қайтыс болуына жиырма жыл толуына орай Казакстан баспасөзі мүлде үнсіз қалды. Ұлан байтак қазақ даласындағы бірде-бір газет, журнал ұлы ақынның жиырма жылдық мерекесіне үн қатпады. Немесе 1924 жылы желтоқсан айында Семейде

Орыс географиялық қоғамының бөлімшесі басқармасы бастығының орынбасары болған Мұхтар Әуезовтің ұсынысы бойынша Абайдың қайтыс болуына жиырма жыл толуына байланысты екі күн бойы әдеби кеш, мереке, ойын сауық өткізілген еді. Бірақ бұл жайлы да баспасөздө арнайы әңгіме болмады. Сондыктан да болса керек Түркістан Орталық атқару комитетінің тілі — «Ақжол» газетінің шығарушылар алқасы ұлы ақынның қайтыс болуына жиырма жыл толуына орай өз газеттеріне арнайы түрде бас мақала жарияладап, Абай мұрасын казіргі күнде танып, білуіміздің жайы мен алдағы күндерде атқарылар, зерттелер жұмыстар туралы пікір көтеруі жайдан жай емес еді.

◆ Учебное издание

Строки прошлых лет о великом поэте
(на казахском языке)

Суретшісі *T. Мұхатов*
Көркемдеуші редакторы *Б. Табылдиев*
Техн. редакторы *O Рысалиева*

ИБ 124

Теруге 9.09.92 жіберілді. Басуға 23.03.93 кол қойылды Пішімі 70x90 1/32 Әріп түрі «Тип Таймс» Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 5,85+0,23 қосарбет Шартты бояулы беттаңбасы 12,38 Есептік баспа табағы 5,08+0,22 қосарбет Тарапалмы 16000 дана. Тапсырыс № 763. Бағасы келісім бойынша.

Казақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің «Ана тілі» баспасы, 480124, Алматы қаласы Абай даңғышы, 143-йй

Казақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің Полиграфкомбинаты 480002 Алматы қаласы М Макатаев көшесі 41-үй

Қазақстан
Ұлттық кітапханасы

2 100113 671994

А 13 Абайдың, таңырқа... (Құрастырған, алғы
сөзі мен түсініктемелерін жазған—М.
Мырзахметов, филология ғылымының
докторы). Алматы: Ана тілі, 1992. 160 бет.
ISBN 5-630-00117-5

A 470000000-047
415(05)-93 -011-92

0 8 0 0 2 0 1 0 0